

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ

“OSMANLI DEVRİ BURSA HANLARI VE SULTAN KÜLLİYELERİ”

HAZIRLAYAN: İSMAİL SERCAN

BURSA 2015

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR:.....	1
-------------------	---

GİRİŞ:.....	3
-------------	---

I. BÖLÜM

BURSA TARİHİ

A: Eskiçağlarda Bursa:.....	4
-----------------------------	---

B: Türklerin Bursa'ya Hâkimiyeti:.....	6
--	---

II. BÖLÜM

HANLARIN TARİHİ VE BURSA'DAKİ HANLAR

A. Han Kavramı Ve Türk Hanları:.....	9
--------------------------------------	---

B. Bursa Hanları:.....	10
------------------------	----

C. Bursa Hanlarının Tarihsel Süreci:.....	11
---	----

D. Bursa'daki Hanlar:.....	14
----------------------------	----

a) Abulyond Hanı:.....	14
------------------------	----

b) Apolyont Hanı:.....	14
------------------------	----

c) Bâlî Bey Hanı:.....	15
------------------------	----

d) Emir Han (Bey Hanı):.....	16
------------------------------	----

e) Eskişehir Hanı:.....	18
-------------------------	----

f) Fidan Hanı:.....	20
---------------------	----

g) Galle (Tahıl) Hanı:.....	21
-----------------------------	----

h) Geyve Hanı:.....	21
---------------------	----

i) İpek Hanı:.....	22
--------------------	----

j) Kapan Hanı:.....	23
---------------------	----

k) Koza Hanı:.....	25
--------------------	----

l) Kubbeli Hanı:.....	26
-----------------------	----

m) Kütahya (Çukur) Hanı.....	26
------------------------------	----

n) Pirinç Hanı:.....	27
----------------------	----

o) Tuz Pazarı Hanı:.....	28
--------------------------	----

p) Değerlendirme:.....	28
------------------------	----

q) Hanlara Ait Şekiller:.....	31
-------------------------------	----

III. Bölüm

BURSA'DAKİ SULTAN KÜLLİYELERİ

A. A. Külliye Kavramı Ve Bursa'daki Külliyeler:.....	35
A. B. Bursa'daki Külliyelerin Tarihsel Süreci:.....	37
A. C. Bursa'daki Sultan Külliyesi:.....	40
A. C. a) Orhan Külliyesi:.....	40
A. C. a) a) Orhan Bey Cami:.....	41
A. C. a) b): Han (Emir Hanı):.....	42
A. C. a) c): Hamam:.....	44
A. C. a) d): Orhan Külliyesi'ne Ait Şekiller:.....	45
A. C. b) Yıldırım Külliyesi (İmareti):.....	45
A. C. b) a) Yıldırım Cami:.....	46
A. C. b) b) Yıldırım Medresesi:.....	47
A. C. b) c) Darüşşifa:.....	48
A. C. b) d): İmâret:.....	49
A. C. b) e) Yıldırım Türbesi:.....	50
A. C. b) f) Çeşme:.....	50
A. C. b) g) Diğer Yapılar:.....	51
A. C. b) h) Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin Gelirleri:.....	51
A. C. b) ı) Yıldırım Külliyesine Ait Şekiller:.....	52
A. C. c) Yeşil Külliye:.....	53
A. C. c) a) Yeşil Cami:.....	54
A. C. c) b) Yeşil Türbe:.....	56
A. C. c) c) Medrese:.....	58
A. C. c) d) Diğer Yapılar:.....	59
A. C. c) Yeşil Külliye Ait Şekiller:.....	60
A. C. d) Hüdâvendigâr (I. Murat) Külliyesi:.....	61
A. C. d) a) I. Murad (Hüdavendigâr) Camisi ve Medresesi:.....	62
A. C. d) b) I. Murad (Hüdavendigâr) Türbesi:.....	64
A. C. d) c) I. Murad (Hüdavendigâr) İmareti (Aşhane):.....	65
A. C. d) d): Çık Çık (Gir Çık) Hamamı:.....	66
A. C. d) e) Diğer Yapılar:.....	66

A. C. d) f) Murad (Hüdavendigâr) İmaretinin Vakıfları:.....	66
A. C. d) g) Hüdâvendigâr (I. Murat) Külliyesine Ait Şekiller:.....	68
A. C. e) Muradiye Külliyesi:.....	69
A. C. e) a) II. Murad Camii:.....	70
A. C. e) b) II. Murad Medresesi:.....	72
A. C. e) c) Hamam:.....	72
A. C. e) d) İmarethane:.....	73
A. C. e) e) Türbeler:.....	73
A. C. e) f) II. Murad Külliyesinin Vakıf Gelirleri:.....	80
A. C. e) g) Muradiye Külliyesine Ait Şekiller:.....	82
SONUÇ:.....	83
KAYNAKÇA:.....	86

KISALTMALAR

Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
U.Ü.	: Uludağ Üniversitesi
DİA	: <i>Diyanet İslâm Ansiklopedisi</i>
VD	: <i>Vakıflar Dergisi</i>
Ed	: Editör
G.Ü.	: Gazi Üniversitesi
A.g.e	: Adı Geçen Eser
A.g.m	: Adı Geçen Makale
İ.T.Ü.	: İstanbul Teknik Üniversitesi
T.E.D.	: Türk Eğitim Derneği
V.d	: Ve Devamı
ET	: Erişim Tarihi
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)
T.A.Ç VAKFI	: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı
O.D.T.Ü.	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
M.S.Ü.	: Mimar Sinan Üniversitesi
OTAM	: <i>Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi</i>
SUBİTEB	: Sentez-Uluslararası Bilim ve Teknoloji Birliği
Yak.	: Yaklaşık

Ya. : Yapan

Yön. : Yönetmen

Yap. : Yapımcı

YY. : Yüzyıl

GİRİŞ

XIV. Yüzyıl sonların Osmanlı Devleti'nin fethetmesi ile hızla büyüyen ve Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri haline gelen Bursa, XV. yüzyılda ticari ve sosyal bir merkez olmuştur. Bursa'da ticaretin hızla gelişmesinde şüphesiz ipekçilik, ticari yollar, esnaf örgütlenmesi ve yabancı tüccarların önemli rolü oynadığı bilinmektedir. Bursa XVI. yüzyıl ortalarına kadar ticaret ile birlikte hızla gelişme gösterirken XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devletin içinde bulunduğu siyasi durum, iç sorunlar ve isyanlar sonunda devlet durağan bir hâle bürünürken Bursa'da bundan nasibini almış ve ticari hayatta durağan bir dönem yaşamıştır. XIX. Yüzyılda ise Batılılaşmanın etkisi ile başlayan değişim Cumhuriyet dönemi ile günümüzde de devam etmektedir.

Anadolu coğrafyasında ilk örnekleri X. ve XI. yüzyıllarda verilmeye başlanan külliye Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa'da da XIV. yüzyılda Bursa'nın Fethi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde önemli külliye örnekleri verilmiştir. I. Murad zamanında Edirne her ne kadar Osmanlı Devleti'nin yeni başkenti olsa da Bursa asla önemini kaybetmemiştir. Bundan dolayı da gerek Osmanlı hanedanı gerek diğer devlet idarecileri ve önde gelen kişiler Bursa'ya külliye yapımına önem vermişlerdir. XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti parlak bir çağ yaşarken Bursa'da aynı şekilde parlak çağ yaşamıştır. Bundan dolayı da Bursa'da han yapımı büyük bir ivme kazanmıştır. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devletin içinde bulunduğu siyasi buhranlar Bursa ve diğer kentlerde külliye yapımında bir duraklama getirmiştir. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyılda ise külliye inşaatı sona ermiştir.

Bugün Bursa'da bulunan hanlar ve külliye sadece ticaret veya hayır işlevi görmüyor, yapılan restorasyon çalışmalarıyla öz mimarilerine kavuşturularak Bursa'ya tarihi bir hizmet vermektedirler. Bu durum da Bursa'nın sosyokültürel alanda hızla gelişmesine imkânlar vermektedir.

I. BÖLÜM

BURSA TARİHİ

A. Eskiçağlarda Bursa

Bursa yöresinin geçmişini aydınlatarak yapılan kazılarda yöredeki ilk yerleşmelerin Kalkolitik Çağ'da başladığı anlaşılmaktadır. Kalkolitik'i izleyen Tunç Çağı'na ilişkin verilerde bulunmuştur. Tunç Çağı'nın Anadolu'daki en önemli yerleşmelerinden olan Troia'nın Bursa yöresine çok yakın bulunması da Tunç Çağı kültürünün buralara kadar yayılmış olacağı düşüncesini güçlendirmektedir ¹.

Antikçağda Bithynia bölgesinde bulunan önemli kentlerden biri olan Prusa Olympos (Uludağ) Dağının kuzeybatı yamaçlarında yer almaktadır. Bitynia krallarında Zipoites'in ölümünden sonra yerine I. Nikomedes (MÖ yak. 279-255) geçti, kendi adına Nikomedeia'yı (İzmit) kurdu ve başkent yaptı. İlk sikke bastıran Bithynia kralı olma özelliğine sahip olan Nikomedes'den sonra tahta geçen Ziales ölünce yerine geçen oğlu I. Prusias uzun süre tahta kalmıştır ². Prusias, Pergamon Kralı I. Attalos ve II. Eumenes ile savaşmış, I. Makedonya Savaşı'nda V. Philippos'un tarafında yer almıştır. Romalılarından kaçan Kartacalı Komutan Hannibal, I. Prusias'a sığınmıştır. Bithynia, Prusias zamanında en parlak günlerini yaşarken, Prusias da kendi adına izafeten Prusa (Prusa ad Olympos= Bursa) kentini kurmuştur ³.

Prusa'nın ilk halkı Strabon'a göre Thrakia kökenlidir. "Olympos dağının kuzey dolayları Bithynler, Mygdonlar ve Dolionlar tarafından iskân edilmiştir". Strabon'a göre tarif edilen bu yer bugünkü Prusa'nın kurulduğu yerdir. Etnik arka plandaki bu çeşitliliğe rağmen Prusalılar Helenistik kültürü paylaşmışlardır. Ayrıca Grekçe tüm Roma dönemi boyunca Prusa'nın resmi dili ve edebi dili olmuştur ⁴.

Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in vasiyetiyle Prusa kenti Roma İmparatorluğu'nun Bithynia eyaletine bağlanmıştır. Bu durumu kabul etmeyen Pontus kralı VI. Mithirades Bithynia kentlerine ve Prusa'ya savaş açarak buraları işgal etmiş böylece III. Mithridates Savaşı

¹ Bursa "http://www.bursa.com.tr/bursanin-tarihi", (ET: 20.08.2015)

² Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 156.

³ Kamil Doğancı, "Bithynia Tarihi I Bithynia Krallığı (M.Ö 297-M.Ö74)", *Bursa Defteri Dergisi*, Aralık 2003, s. 77.

⁴ Kamil Doğancı, "I. Bursa Turizm Sempozyumu" 30 Eylül – 2 Ekim 2005, SUBİTEB, Bursa, 2005. s.36-37.

başlamıştır. Ancak Romalı komutanlar tarafından bölge geri alınmıştır. Böylece Prusa, Got istilasına kadar refah ve barış içinde yaşamıştır ⁵.

Roma döneminde Prusa kenti sikke basma hakkına sahiptir. İlk sikkeler MÖ 61-59 yılında basılmıştır. Roma döneminde Prusa hızla büyümüştür. Prusa Ovası zengin tarım alanıydı. Prusa’da yetiştirilen ürünler Apamea limanından ihraç ediliyordu. Antikçağda Prusa önemli bir ticaret merkez idi. Prinioatus döneminin sonlarına doğru(MS 258) Gotlar tüm Bithynia şehirlerini yağmalamışlardır. Bu yıkımdan sonra kent Bizans dönemine kadar bir daha eski önemini kazanamamıştır ⁶.

395’te Roma’nın ikiye ayrılmasından dolayı Bithynia yöresi Doğu Roma toprakları arasında kalmıştır. Müslüman Araplar’ın çeşitli zamanlardaki saldırılarına karşın 11.yy’a değin de Bizanslılarca yönetilmiştir. Bizans döneminde özellikle İznik önemli bir merkez olmuş, en fazla da dinsel alanda önemlidir. Hristiyanların ilk ekümenlik konsili İznik’te yapılmıştır ⁷.

Antik Bursa Kent Haritası

⁵ Kamil Doğancı, “*1. Bursa Turizm Sempozyumu*” 30 Eylül – 2 Ekim 2005, SUBİTEB, Bursa, 2005, s. 37-38.

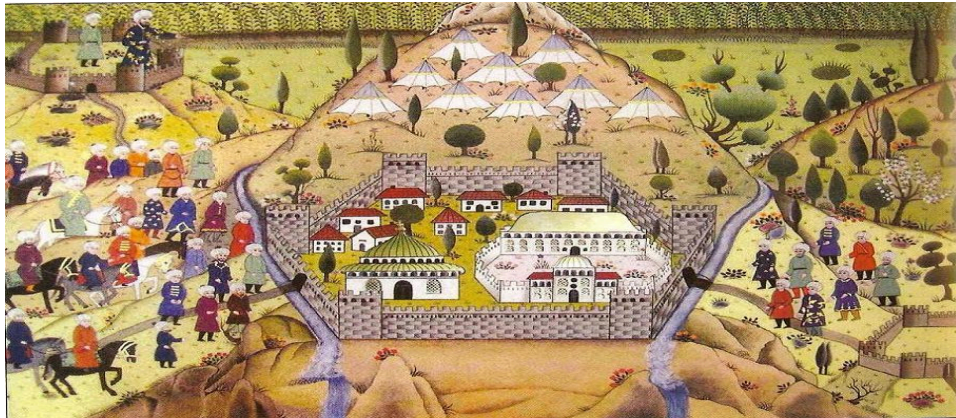
⁶ Kamil Doğancı, “*1. Bursa Turizm Sempozyumu*” 30 Eylül – 2 Ekim 2005, SUBİTEB, Bursa, 2005, s. 38-39.

⁷ Halil İnalçık, Bursa, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt VI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 446.

B. Türklerin Bursa'ya Hâkimiyeti

11.yy'ın ikinci yarısında Anadolu'ya girmeye başlayan Türkler, kısa ürede Bithynia yöresine kadar ulaşmış ve 1075'te o zamanki adı "Nikea" olan İznik'i ele geçirmişlerdir. Ancak I. Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis üzerinden Anadolu'ya yürüyen Haçlılar, 1097'de İznik'i Türkler'den geri almışlardır. IV. Haçlı Seferleri ile gelen Avrupa ordularının 1204'te Konstantinopolis (İstanbul)'i ele geçirip daha ileri gitmekten vazgeçerek orada bir Latin devleti kurmaları üzerine Bizans İmparatoru İznik'e çekilerek devletin varlığını 1261'e değin burada sürdürmüştür ⁸.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollarca (İlhanlılar) yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerden Osmanoğulları 14.yy başlarında Marmara Bölgesinin güney kesiminde hızla topraklarını büyötmeye başlamıştır. Bursa çevresindeki çeşitli Bizans yerleşmelerini almaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin ilk padişahı Osman Bey 1301 yılında Yenişehir'i almıştır. 1315 yılında Bizans tekfurı olan Bursa kalesini kuşatmaya başlamıştır. 1321 yılında ise Osman Bey'in oğlu Orhan Bey önemli bir liman kasabası olan Mudanya'yı almıştır. 1324'te Osman Bey sağlık sorunları nedeniyle tahtı oğlu Orhan Bey'e bırakmıştır ve Bursa kuşatmasına Orhan Bey devam edecektir. Bursa, yıllarca süren kuşatma sonrasında yardım alamayınca 06 Nisan 1326 yılında, Orhangazi'ye teslim olmuştur. Orhan Gazi Bursa'yı Başkent yaparak, babası Osmangazi'yi Hisar semtinde Saint Elia Manastırının bulunduğu yerde yapılan gümüş kümbetli türbeye defneder ⁹.

6 Nisan 1326 Bursa'nın Fethini Temsil Eden Minyatür

⁸ Halil İnalçık, a.g.e. s. 446.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 17.

Bu dönemde Osmanlılar surla çevrili Hisar içine yerleşirler. Osmanlı Devleti'nin ilk parası Osman Gazi döneminde basılmıştır. Bursa, altı yüzyıl sürecek dünyaya yön veren cihan imparatorluğunun ilk başkenti olmuştur. 1327 yılında, Orhangazi tarafından Hisar içinde “Bey Sarayı” adı verilen sarayı; Hisar dışında Orhan Camii, İmaret ve hamam yaptırılmıştır. Aynı yıl içinde Orhan Gazi kendi adına ilk akçeyi bastırmıştır ¹⁰. Bizanslıların yöredeki son kalesi olan İznik’i 1329’da alan Orhan Bey önce burayı devlet merkezi yapmışsa da daha sonra 1335’te Bursa’yı başkent yapmıştır ¹¹. Bu tarihlerden sonra Bursa’da büyük bir imar faaliyeti başlamıştır. 1339-1340’ta Emir Han (Bey Han’ı) yaptırıldı. Burası şehir merkezini temsil etmekteydi ¹².

I. Murad Hüdavendigâr’ın (1361-1389) 1365’te başkenti Edirne’ye taşınmasına kadar geçen süreçte Osmanlıların beylikten büyük bir devlet haline gelmeleri sürecinin ilk aşaması boyunca Bursa önemli şehir olmuştur. Bu oluşum dönemi Osmanlı kültürünün gelişmesine zemin hazırladığı gibi Bursa şehrinde de gerçek anlamda şehir hayatının başlamasını sağlamıştır. I. Murad Hüdavendigâr’ın I. Kosova Savaşı’nda şehit düşmesi ile tahta Yıldırım Bayezid geçer. 1399’da muhteşem Ulucami yaptırılmıştır ¹³.

15.yy başında Yıldırım Bayezid’in Timur’a Ankara Savaşı’nda yenilmesiyle Bayezid’in oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Bursa önce İsa, sonra Musa Çelebilerinin yönetimine geçse de sonunda Çelebi Mehmed Bursa’yı alarak sultanlığını ilan etmiştir ¹⁴. 1413 yılında Çelebi Sultan Mehmed tahta geçerek Bursa’yı imara başlamış ve Hacı İvaz Paşa’ya “Yeşil Külliye”yi inşa ettirmiştir ¹⁵. Bursa başkent olmaktan çıktıktan sonra da Osmanlı Devleti’nin önemli siyasal ve kültürel merkezi olma konumunu devam ettirmiştir. II. Mehmet’e kadar bütün Osmanlı sultanlarının tahta çıkış, gerek cenaze törenleri Bursa’da düzenlenmiştir. II. Mehmet’in ölümü üzerine tahta geçmek için kardeşi II. Bayezid ile savaşıyan şehzade Cem, sultanlığını Bursa’da ilan etmiş, daha sonra II. Selim de gene siyasal nedenlerle üç kardeşini boğdurmak için Bursa’ya gelmiştir. 1839’da Bursa eyaleti “Hüdavendigâr” adını

¹⁰ Halil İnalcık, a.g.e. s. 446.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 19.

¹² Halil İnalcık, a.g.e. s.446.

¹³ Halil İnalcık, a.g.e. s.446-447.

¹⁴ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt I, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1997, s. 306 – 311.

¹⁵ Hasan Celâl, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine” *Genel Türk Tarihi*, Cilt 5, Ed: Ali Birinci, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005, s. 542.

almıştır. 1841’de Kütahya’daki valilik merkezi buraya taşınmıştır. 1867’de de vilayet olmuştur ¹⁶.

Milli Mücadele Döneminde önce 14 Haziran 1920’de İngilizler Mudanya’ya asker çıkarmışlar, daha sonra da Yunanlılar Karacabey ve Mustafa Kemal Paşa’yı alarak 8 Temmuz 1920’de Bursa’yı işgal etmişlerdir. Büyük Taarruz’u izleyen günlerde Bursa 10 Eylül 1922’de Yunanlılardan geri alınmış, öteki kasabaların da birer birer kurtarılmasıyla 15 Eylül 1922’de Bursa yöresindeki Yunan işgali sona ermiştir ¹⁷.

Günümüzde ise Bursa şehri Türkiye’nin nüfus bakımından ve gelişmişlik bakımından dördüncü büyük şehridir. Özellikle 1960’lardan sonra başlayan sanayileşme ile birlikte ülke ekonomisinin kilit noktalarından biri konumundadır. Sadece sanayi ile değil tarihi dokusu ve doğal güzellikleri ile Bursa şehri Türkiye’de belirleyici bir konuma sahiptir.

¹⁶ Halil İnalcık, a.g.e. s. 446.

¹⁷ Şeref Erler, *Bursa’da Eski Eserler-Eski Şöhretler-Bursa Surları, Köprüleri ve Ekonomisi*, Bursa: Öz Kardeşler Matbaası, 1968, s. 9.

II. BÖLÜM

HANLARIN TARİHİ VE BURSA'DAKİ HANLAR

A. Han Kavramı Ve Türk Hanları

Eskiden kentlerde konaklama yapısıdır. Kentlerin ulaşım sistemine ve ticaret bölgelerinin konumuna göre önemli noktalarda, kervanların ya da yolcuların güvenle konaklamaları için yapılan hanlara kırsal bölgelerde, küçük yerleşmelerde de rastlanılır.¹⁸ Günümüzde kentlerin gelişen ve değişen ekonomik ve sosyal yaşamına koşut olarak konaklama işlevinden tümüyle uzaklaşan hanlar, ticaret merkezleri durumuna gelmişlerdir. İslam mimarlığında han ve kervansaray sözleri çoğu yerde aynı anlamda kullanılmasına karşın yapısal işlevsel olarak farklılıklar gösterir ¹⁹.

Anadolu Selçuklu döneminde “sultan hanı” ya da “han” adıyla anılan, birere kale görünümündeki kervansarayalar; önemli kervan yolları üzerinde genellikle kent dışında kurulmuş İslam ülkelerine özgü vakıf yapılarıdır. Osmanlılarda, kentin önem kazanması ve buna bağlı olarak ticaretin canlanmasıyla birlikte yerlerin hanlara terk etmişleri kentler arasındaki konaklama noktalarında da “menzil hanları” kurulmuştur ²⁰.

Osmanlı kent içi hanları genellikle iki katlı olup zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri vb. servi kısımlarına, üst katta tümüyle yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Yapının ortasında, her iki katta da revakların açıldığı bir avlu vardır. Osmanlı döneminde ayrıca konaklama işlevini yitirmiş ticaret hanları da ortaya çıkmıştır. İlk örnekleri Bursa’da görülmekle birlikte özellikle İstanbul’da gelişmiş ticaret hanları vardır. Anadolu Selçuklu kervansaraylarının önemli bir ögesi olup Osmanlı kervansaraylarında kaybolan Mescit, bu hanlarda yeniden ortaya çıkmış, ayrıca avlu ortasında bir çeşme ya da kibleyi gösteren bir Namazgâh kurulmuştur. İlk Osmanlı kent içi hanları Bursa ve çevresindedir ²¹.

Osmanlı şehri, aynı zamanda kendisinin ve çevresinin ekonomik ihtiyaçlarına cevap veren yoğun bir üretim ve alışveriş merkezi olduğundan, ilgili yapılar şehrin en işlek yerlerini

¹⁸ Ceyhan Güran, “*Türk Hanlarının Gelişimi Ve İstanbul Hanları Mimarisi*”, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978, s.1.

¹⁹ Uğur G. Yalçın, “Han”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, s.753.

²⁰ Uğur G. Yalçın, a.g.e., s. 753.

²¹ Uğur G. Yalçın, a.g.e., s. 753-754.

oluşturmaktaydı. Çoğu kez, şehrin kapılarından giren ana yollardan başlayarak, “suk” adı verilen esnaf çarşıları sıralanır ve bunlar arasında hanlar ve de bedesten yer alırdı. Bu tür yapılar bakımından, batıda İzmir ve Bursa gibi uluslararası iki merkezin çevresinde bulunan ve alt yapıları daha Türk Beylikleri devrinde tamamlanmış şehirlerle, güney ve doğudan gelen işlek ticaret yolları üzerindeki eski Selçuklu şehirleri hala önemlerini koruyorlardı ²².

Şehirlerde, sadece yolcuların kaldığı hanlarla, bir de Kapan Hanları bulunurdu. Kapan hanı «etraf kasabat ve kuradan şehre gelen zehayir makülesi» için düzenlenmiş olup, handa «talibine bey' olundukça» gerekli vergiyi alan «mizandar ve kantarcı» görev yapardı ²³. Bazı şehirlerde, Un Kapanı, Bal Kapanı, Meyve Kapanı gibi ayrı Kapan'lar bulunur, ilgili ihtiyaç maddelerinin hem vergisi alınır, hem de düzenlibir şekilde ihtiyaç sahiplerine dağıtılması sağlanırdı. Mevcut kapanın herhangi bir sebeple kullanılamaz duruma gelmesi halinde, halkın, esnafın ve ilgili eminlerin başvuruları merkeze yansıtılır ve «vasi' ve ma'mur ve şehrin vasatında ve mecmu'-ı nas olduğu mahalde» bulunan bir başka hanın «kapan» olarak düzenlenmesine izin verilirdi ²³.

B. Bursa Hanları:

Hanlar Bölgesi Hava Fotoğrafı Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi

²² Yusuf Oğuzoğlu, “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 6-10 Nisan 1987, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 3.

²³ Yusuf Oğuzoğlu, “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 6-10 Nisan 1987, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 3-4.

C) Bursa Hanlarının Tarihsel Süreci:

Bizans döneminde Bursa, kale içinde küçük bir tekfurlukken Orhan Gazi'nin kale (Hisar) dışında; cami, medrese, han, imaret, çarşı yaptırarak önemli vakıflar oluşturulması, Yıldırım Bayezid'in kente nüfus çekme, ticaret yollarını düzenleme, kente planlı bir yaklaşımla ele alınan anıtsal nitelikli hizmet yapıları ile gelişme yönü gösterme şeklinde uygulanan planı Çelebi Mehmet dönemindeki imar hareketleri ve bunlara bağlanan zengin vakıflar ile Bursa ilk gelişme ivmesini almış, büyümeye ve yayılmaya başlamıştır ²⁴. Buna bağlı olarak da Bursa'da hanların örnekleri verilmeye başlanmıştır (Emir Han 1399). Bu hanların yapılması ile birlikte Bursa'nın Osmanlı Devleti için bir ticari potansiyel olduğunu görmekteyiz.

17. ve 18. yüzyıllarda, devlete bağlı olarak Bursa'nın da fiziki ve sosyal yapısında önemli değişimler olmadığı, kentin durağan yapısını koruduğu görülmektedir. Anadolu'da baş gösteren Celali İsyanları nedeni ile kentin savunma gereksinimi doğmuş, koruma duvarı inşa edilmiş, şehir içi ulaşım ve yapılaşma bu sınırlar içerisinde gerçekleşmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda devletin siyasi otoritesinin yitirmesi ile bölgeye yeni yapılmamıştır. Ancak bu Bursa'nın ticari alanda gerilediği anlamına gelmez. Bursa, Osmanlı Devleti için her dönemde önemli ticaret merkezi idi ²⁵.

19. yüzyılda artık modernleşme faaliyetleri başlamıştır. Bu değişimin bir parçasıdır. Gerek devlet yöneticilerinin yapmış olduğu reformlarla ve gerek dış etkenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nde de modernleşme kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. Modernleşme sürecinin bir parçası da değişmedir. Bu değişim her devlette hem de Bursa'da görülmeye başlamıştır ²⁶.

19. Yüzyıl sonlarına doğru kent yönetiminde ve kurumsal yapıda görülen değişim, farklı işlevlere sahip kamu yapılarının bölgede yer seçmeye başlamasıyla devam etmiştir. Ticaret yapılarında görülen farklılaşma, yönetim yapılarında da kendini göstermiştir. Eski yönetim merkezini simgeleyen ve kale içinde yer alan içkale, yeni yönetim merkezini simgesi olan Hükümet Konağı ve yerel yönetimin simgesi Belediye, Posta Telgraf İdaresi, Tiyatro ve

²⁴ Zekiye Yenen, “*Vakıf Kurumu- İmarat Sistemi- Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*”, İTÜ, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987, s. 127.

²⁵ Özlem Köprülü Bağbancı, “Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreci”, *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1997, s. 310.

²⁶ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 310.

karakollar bölgede yer almıştır. Aynı zamanda yeni ekonomik ilişkiler içinde Batı kültüründen etkilenmesi sonucunda, tiyatrolar, eğlence yerleri gibi kültürel yapıları da beraberinde getirmiştir ²⁷.

Sultan Abdülaziz 1861’de padişah olduktan sonra, Bursa’ya Vali Ahmet Vefik Paşa’yı görevlendirmiştir. Ahmet Vefik Paşa Bursa’daki büyük değişimlerin öncüsü olmuştur. 1855’teki depremle neredeyse tamamen yıkılmış bir kent üzerine “yeni ve modern bir Osmanlı kenti” kurmayı planlamıştır ²⁸.

Ahmet Vefik Paşa’nın asıl önemli girişimleri ikinci kez Şubat 1879-Ekim 1882 yılları arasında vali olarak Bursa’ya atandıktan sonra gerçekleştirmiş olduğu hizmetlerdir. Bu dönemde bayındırlık projeleri gerçekleştirmiş, sivil mimari anıtlar ile özel vakıf binaları yapmış ve Bursa’daki ilk döneminde başlamış olduğu projeleri tamamlamıştır. Ahmet Vefik Paşa kentte yeni bir merkez kurmamış, yeni yollar açarak, eski merkeze ulaşımı kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda kaplıcalara gelene ziyaretçiler için oteller ve büyük ticaret depolarının yanı sıra hastane, tiyatro, belediye ve posta telgraf idaresi bu dönemde inşa edilmiştir ²⁹.

19. yüzyılda hem çağdaş, hem geleneksel yapı fiziksel mekânlara yansımıştır. Bedesten ve çevresinde geleneksel çarşı ile bankalar, iş hanları, büro ve ipek fabrikalarından oluşan farklı ticaret yapıları yer almıştır. Bu dönemde Bursa’da yönetim ve kültürel yapıları inşa edilmiş, ulaşım sisteminin değişmesi sonucunda yeni yollar açılmıştır ³⁰.

16. yüzyılın ikinci yarısından oldukça geniş bir alana yayılan ticaret, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında, şehircilik projeleri sonucunda güneyde Atatürk (Saray, Hükümet), doğuda İnönü, kuzeyde Cumhuriyet (Hamidiye), batıda Cemal Nadir Caddeleri ile sınırlanan bir alana dönüşmüştür. Ulaşım sisteminin değişmesi, bölgenin kent içindeki konumunu güçlendirmiş; buna karşın birçok anıtsal yapının yıkılmasında neden olmuştur. Ticaret yapısı olarak han, çarşı, bedesten ve arasta köprü ile birlikte 31 anıtsal yapıdan 18 yapı kalmıştır. Atatürk Caddesi’nin güneyinde Tahtakale Hanı, Cemal Nadir Caddesi’nin batısında Bali Bey Hanı yer almıştır. Kapan Han’ın bir bölümü yol açma çalışmalarında yıkılmıştır. İnönü

²⁷ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, s. 881.

²⁸ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 311.

²⁹ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 311.

³⁰ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 311.

Caddesi'nin doğusunda Yeni Tahtakale ve Kanberler Hanlar ile birçok anıtsal yapı (hamam, cami, köprü) sınırları çizilen merkezin dışında kalmıştır. Cumhuriyet Caddesi'nin açılması ile Tahıl Han ikiye bölünmüş, Perşembe Hamamı ve Pirinç Han'ın köşeleri yıkılmıştır. Ayrıca Eski Yeni Han ve Karacabey Hanları'nın bir bölümü yıkılmıştır. Maksem'den Şehrekütü'ne inen Mecidiye Caddesi'nin açılması sırasında İpek Han'ın doğu kanadı yıkılmış, 1958 yangını sonrası yeniden tamamlanmıştır. Mudanya ve Kepez Hanları da bu caddenin kuzeyinde kalmış, sonraları Haşim İşcan Caddesi'nin açılması sırasında Kepez Hanları da yıkılmıştır ³¹.

19. yüzyılda batılılaşma ile birlikte yönetim ve kültür yapılarının yapılması ile başlayan değişim süreci, Cumhuriyet döneminde de gelişerek devam etmiştir. Bu dönemde Bursa'da sanayileşme ve bunun kente yansımalarını açık bir biçimde görülmüştür ³².

Bursa'da 1965'ten sonra sanayinin gelmesi ile birlikte kentin sosyoekonomik yapısı değişikliklere uğramıştır. İvme kazanan bu sanayileşme olgusu, kendisini kentin fiziki yapısında da göstermiştir. Hanlar ipek tüccarlarının büroları ve satış yerleri olarak kullanılırken, geleneksel çarşının çevresinde banka ve sigorta kuruluşları yer almıştır. Atatürk Caddesi üzerinde otel, mağaza, pastane gibi kentin, sosyal ve kültürel gereksinimlerine karşılık verecek kullanımlar ile daha modern olarak nitelendirilen ticaret mekânları yer almıştır ³³.

Cumhuriyet döneminde Hanlar Bölgesi, yaşanan depremler ve yangınlardan çok etkilenmiştir. 1927'deki büyük çarşı yangınında, Kapalıçarşı'da Koza Han ile Tuzpazarı arasındaki bölüm tamamen yanmış ve bu bölüm sonraki dönemde Açık Çarşı adıyla yeniden anılmaya başlanmıştır ³⁴.

Bölgede ticaret yapılarının yanı sıra, yönetim ve kültür yapıları da yer almıştır. Cumhuriyet döneminde Vilayet, Defterdarlık ve Adliye'den (kent müzesi) oluşan yönetim yapıları ile Tayyare Kültür Merkezi, Halkevi ve Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu'ndan oluşan kültür yapıları yapılmıştır. Hanlar Bölgesi bu yapılarla birlikte, doğuda İnönü, kuzeyde Cumhuriyet, batıda Fevzi Çakmak ve güneyde Atatürk Caddeleri ile sınırlanmış ve bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur ³⁵.

³¹ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 312.

³² Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 312.

³³ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 313.

³⁴ Yılmaz Akkılıç, *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, s. 74.

³⁵ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 313.

1950’lerde yaşanan kentleşme ve 1970’lerde sanayileşmenin etkisiyle bölgede yaşanan dönüşüm Bursa kent merkezinin tarihi doku içinde yer alması nedeniyle merkez yapısı içinde avantajlar sağladığı gibi sorunlarda yaşatmıştır. Hızlı kentleşme ile gerek Hanlar Bölgesi gerek Bursa’nın diğer bölgeleri hızla betonlaşmıştır. Rant artışından dolayı yaşanan yoğun alan kullanımı, tarihi dokuya aykırı yapılaşmalar, bilinçsiz müdahaleler, yapılara uygun işlevler verilmemesi, kent içi ulaşım ile planlama ve uygulamada yaşanan sorunlar bölgenin bozulmasına ve kent merkezinin tarihi ve kültürel niteliğini kaybetmesine neden olmuştur ³⁶.

D. Bursa’daki Hanlar:

a) Abulyond Hanı: Abulyond Hanı, Hoca Sinan Hanı (Mudanya Hanı) olarak da bilinir. Pirinç Han’ın kuzeyinde, Cumhuriyet Caddesi’nin batı ucunda yer almaktadır. Osmanlı Dönemi yapısı olan Han, ahşap konstrüksiyonlu, kerpiç tuğla dolgulu, bağdadi yapım tekniği uygulanmış iki katlı bir binadır. Mudanya Han’ın adı, Müftü Suyu vakfiyesinde geçmekte olup üst katında 16 oda bulunduğu belirtilmektedir. Yakın bir zamanda restorasyonu tamamlanan han şuan Bursa halkına ticaret işlevi ile hizmet etmektedir ³⁷.

b) Apolyont Han: Bursa’nın sosyoekonomik hayatının en önemli göstergesi, kültür etkileşiminin en önemli değerlerine sahip, şehir içi ahşap hanların en güzel örneklerinden biri de Apolyont Han’dır. Apolyont Hanla ilgili bilinen en somut belge, Suphi beyin hatıraları olup, hanın 1862 yılında yapıldığına dair notlar vardır. Miras yoluyla bu günkü sahiplerine kadar ulaşan Apolyont Han, Halil ağa olarak bilinen Halil Hamurcuya intikal ettikten sonra, yine Halil ağanın çabalarıyla geliştirilerek bu günkü şeklini aldı. Apolyont Han, 2008 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarının ardından bu günkü görünümüne kavuşmuş ve bursa halkına hizmet ederek Bursa’nın tarih hazinesindeki yerini aldı ³⁸.

Apolyont Han’ın, bu gün 17 hissedarı vardır ve içerisinde 52 bağımsız bölüm ve 25 esnafın yer almaktadır. Cumhuriyet caddesinin batı ucunda, eski itfaiye meydanındaki Apolyont Hanın güneyinde Pirinç han, güney batısında YKM mağazası, kuzey batısında Zafer

³⁶ Özlem Köprülü Bağbancı, a.g.e., s. 313-314.

³⁷ Komisyon, “*Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*”, Bursa Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011. s. 238.

³⁸ Mustafa Dündar, “<http://www.mustafadundar.gen.tr/apolyont-han-esnafi-dundari-agirladi/>”, (ET: 01.07. 2015)

Plaza yer alır. Şehrin merkezindeki bu ahşap handa, lokanta ve benzeri işletmelerle, hediyelik eşya dükkânları bulunmaktadır³⁹.

c) Bâlî Bey Hanı: Kimin tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber bazı belgelerden anlaşıldığına göre, 1461’de Vlad Tepeş’in (Kazıklı Voyvoda) şehid ettiği Hamza Bey’in (Paşa) oğlu Bâlî Bey tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. 17 Safer 953 (19 Nisan 1546) tarihli bir kayıta, han veya kervansarayın Yenişehir’deki caminin vakfına ait olduğu ve Bursa’nın Balıkpazarı semtinde bulunduğu belirtilmektedir. Bâlî Bey vakıflarının mütevellisi Halil Bey çok harap durumda olan ve bu yüzden de gelir getirmeyen hanı tamir ettirmeye gayret ederken önceki mütevellilerden üçü tarafından öldürülmüştür. 15 Şâban 1207 (28 Mart 1793) tarihli bir belge de ise, “*Altmış dört odalı bu han ile diğer müsakkafâtta, eskiden dört iken ikiye inen menzil, dükkânlar ve odalardan mürekkep Bâlî Bey vakfı harap hale düştüğünden ve galle-i vakıf tamire müsait olmadığından, 250 kuruş muaccel bedelle tamirini yapmak isteyene, vakıf şartlarına uyarak bir sene, pek pek üç seneden fazla müddetle kiraya vermemesi ve icarın ecr-i mislinden az olmaması şartıyla han ferâğ ve tefrîz edilmiştir*” denilmektedir. Bundan da XVIII. yüzyıl sonlarında Bâlî Bey Hanı’nın pekiyi durumda olmadığı anlaşılır⁴⁰.

Bina planı bakımından asıl halini büyük ölçüde kaybetmiş zaman içerisinde çeşitli değişikliklere maruz kalmış, büyük bir kısmı yıkık vaziyette kullanılamaz durumdadır. Eser, 19. yüzyılda Vasıf Paşa Hanı adıyla da anılmış yanı sıra zaman içerisinde bir takım onarımlar görmüş, değişik işlevlerde kullanılmıştır. Bina prizmâl bir kütle teşkiliyle, üç katlı, tek avlulu, her katı avlu çevresinde revaklı bir düzenlemeyle inşa edilmiştir. Hanın avlusu, bugün yoğun bitki örtüsü ve molozlardan temizlenmiştir. Binanın aslî halinde avlu ortasında bir şadırvanın bulunduğu anlaşılabilmektedir. Avlu katında batı kenar hariç, tüm yönlerde revaklı bir düzenleme gerisine mekânların yerleştirildiği anlaşılmakla beraber, bugün sadece avlunun kuzeybatı köşesine yakın mağara biçiminde büyükçe bir köşe odası ile güney cephede yer alan üç adet mekân nispeten sağlam durumdadır⁴¹.

Bâlî Bey Hanı, plan bakımından kendi devrinde inşa edilmiş diğer hanlardan kat sayısı ile farklılık gösterir. Hanın üç katlı, tek avlulu ve avlu çevresinde tüm katların revaklı bir

³⁹ Bursa, “<http://www.bursa.com.tr/apolyont-han-2-26794.html>”, (ET: 01.07. 2015)

⁴⁰ Semavi Eyice, “Bâlî Bey Hanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt VI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt V, 1992, s. 19-20.

⁴¹ Serkan Sunay, “Bursa Bali Bey Hanı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 47, Cilt I, 2007, s. 118.

düzenlemeyle tasarlanması, dönemi için oldukça ileri bir uygulamadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı şehir-içi hanları arasında üç katlılık arz eden ilk binadır ⁴². Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk üç katlı hanı olan Bâlî Bey Hanı; Hisar Kapı altında, Kırkmerdivenler yanında olup, Bursa'da yapılmış önemli ticari mekânlardan biridir ⁴³.

Kırkmerdiven; Hanın güney bitiğinde eskiden meşhur taş kaldırımlı dar merdiven vardır. Yan duvarında da yaşlılar merdivenlerden tutunup rahat çıkabilsin diye yuvarlak direkler vardır ⁴⁴.

Bâlî Bey Hanı, 2006 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilmeye başlanmıştır. Restorasyon çalışmaları 2009 yılında tamamlanarak han eski görünümüne kavuşmuştur. Kırkmerdiven yerine günümüzde teknolojiye uygun olarak yürüyen merdiven çalışması yapılmıştır. Balî Bey Hanı günümüzde el sanatları çarşısı, restoran ve yeme-içme amaçlı olarak kullanılmaktadır.

d) Emir Han (Bey Hanı): Anadolu Türk mimarisindeki ilk şehir hanıdır. Bursa'nın merkezinde, Ulucami'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan ve Bey Hanı adıyla da anılan yapı, Orhan Gazi tarafından inşa ettirilen ve Anadolu Türk mimarisinde o zamana kadar görülenlerin en geniş kapsamlısı olan 740 (1339-40) tarihli Orhan Gazi Külliyesi'nin bir parçasıdır ⁴⁵. Ancak Hanın inşa kitabesi yoktur. XIV. yüzyılın II. yarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Emir Hanı, Osmanlı şehir hanlarının ilk örneklerindendir ⁴⁶. Sultan Orhan tarafından külliye gelir getirmesi amacıyla inşa ettirilmiştir ⁴⁷. Tarihi belgelerde Bezzaz-ı Atik, Bezzazistan, Eski Bezzazistan, Bey Hanı, Sultan Hanı, Karbansaray gibi isimlerle de geçmektedir ⁴⁸. Osmanlılar tarafından fethedildikten (1326) sonra başşehir olarak hızla büyüyen Bursa, Anadolu'nun ticaret hayatında önemi gittikçe artan bir konuma gelmiş ve o yıllarda yaptırılan Emir Hanı da zamanla gelişen ünlü Bursa çarşısının çekirdeğini teşkil

⁴² Serkan Sunay, a.g.m., s. 119-123.

⁴³ Çiğdem Taş, "Bursa Keşif Rehberi", I. Baskı, Ed. Selahattin Yolgiden vd., İstanbul: T.C. Bursa Valiliği Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014, s. 27.

⁴⁴ Şeref Erler, a.g.e., s. 66.

⁴⁵ Mehmet Baha Tanman, "Emir Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 133.

⁴⁶ Engin Yenal, "Sultanlar Kenti Bursa", *Akdeniz'de İslâm Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s. 111.

⁴⁷ Şeref Erler, a.g.e., s. 67.

⁴⁸ Bursa Alan Başkanlığı, "Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

etmiştir. Nispeten dağınık bir yerleşim arz eden külliyeinin ibadete ve eğitime mahsus binalarından soyutlanarak hamamın yanına yerleştirilmiş olan han ile caminin arasına II. Bayezid devrinde Koza Hanı yaptırılmış, daha sonra da bu iki han kuzey, batı ve doğu yönlerinde bedestenle arasta ve birçok yeni han tarafından kuşatılmıştır ⁴⁹.

Kareye yakın bir iç avlu etrafında sıralanan iki katlı revak ve buraya açılan odalardan oluşmaktadır. Hanın dış ölçüleri 46.00x50.00 m. boyutlarında olup, arka tarafında (Ulucami minaresinin altında) ahır bulunduğu bilinmektedir. Orhan Gazi, külliyesini kalın bir duvarla çevirmiştir. Hanın alt katında eşya depolamak amacıyla kullanılan penceresiz 36 mahzen, üst katında ise dışarıya bakan bir penceresi ve ocağı bulunan 38 oda bulunmaktadır. Birinci kat revağının dört köşesindeki birer kubbe dışında yapının bütün hacimler tonoz örtülüdür. Duvarlar iki sıra tuğla, bir sıra taştan yapılmış olup, revak ayaklarında kesme taş, cephelerde moloz taş kullanılmış ve iki sıra kirpi saçak ile bitirilmiştir ⁵⁰.

Hanın yüzyıllar içinde pek çok depremden ve yangından etkilendiği, çeşitli onarımlar geçirdiği ve birtakım değişikliklere maruz kaldığı tespit edilmekte, ancak mimari özelliklerini yine de büyük ölçüde koruyabildiği görülmektedir. XX. yüzyıla, kuzey cephesi tamamen yıkılmış ve üst kat revakları hemen bütünüyle ortadan kalkmış vaziyette ulaşan yapı, son olarak 1958’de bütün çarşayı harap eden yangında hasar görmüş, fakat 1962 - 1963’te aslına uygun biçimde onarılmıştır. Bu onarımda yapının plan esaslarına sadık kalınmış, dış görünüme giren özgün ayrıntıları korunmuş, ancak içeride zemin kat revaklarının camekânla kapatılması, üst kat odalarında duvarların inceltilmesi ve ocakların iptali gibi zamanın gerektirdiği bazı değişikliklere gidilmiştir. Günümüzde birçok dükkân ve ticarethaneyi barındıran bina bakımlı durumdadır ⁵¹.

Duvarlarla pâyelerde tuğla ve küfeki taşı sıralarından oluşan almasıık örgü kullanılmış, üst katın tonozları kurşun kaplı bir ahşap çatı altında gizlenmiştir. Oldukça masif bir görünüm sergileyen dış cephelerin depolara rastlayan alt kesimleri sağırdır; üst kesimlerinde ise tüccar odalarının dikdörtgen açıklıktı ve sivri tahfif kemerli pencereleri sıralanır. Buna karşılık avlu cepheleri, revakların ahenkli oranları ve hareketli görünümüleriyle dikkati çeker. Üst katın

⁴⁹ Mehmet Baha Tanman, a.g.e., s. 134.

⁵⁰ Bilal Bağbancı –Özlem K. Bağbancı, “Bursa Hanlar Bölgesi’nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi”, *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 790.

⁵¹ Mehmet Baha Tanman, a.g.e., s. 134.

köşelerinde yer alan “L” biçimi kesitliler dışında bütün pâyeler kare tabanlıdır. Revak kemerleri sivri olup tuğla ile örülmüştür. Zemin kat revaklarının güney kanadı diğerlerinden farklı birtakım özellikler arz eder. Burada pâyeler kesme taş, kemerler de yuvarlak ve almaşık örgülü olarak inşa edilmiştir. Kemerler geriye doğru beşik tonoz biçiminde sıralanmakta ve revak boyunca devam eden beşik tonozla saplanmaktadır. Üst katta revak tonozlarının kesiştiği dört köşeye birer kubbe oturtulmuştur ⁵².

Emir Hanı, Anadolu Türk mimarisi tarihinde şehir hanları adıyla bilinen yapı tipinin ilk örneğini teşkil eder. Bu hanların, Selçuklu kervansaraylarının şehirdeki ticaret hayatının ihtiyaçları ve Osmanlı mimarisinin fonksiyonel yaklaşımı doğrultusunda ıslah edilmesi sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Osmanlı şehirlerinde XX. yüzyıla gelinceye kadar, çarşıların vazgeçilmez birer unsuru olan hanların bütün temel özelliklerini bünyesinde barındıran Emir Hanı Türk ticaret mimarisinin gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir ⁵³.

Emir Hanı günümüzde ağırlıklı olarak hac malzemeleri ve kitap satışlarının yapıldığı tarihi bir mekân olarak Bursalılara hizmet etmektedir.

e) Eskişehir Han: Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan arabacı hanlarından biri olan Eskişehir Han, Davut Paşa tarafından 1517 yılında yaptırıldı ⁵⁴. Orijinal hana ait bugün sadece birkaç kemer ve hücresi kalmıştır. Hanın ortasında bir mescidin olduğu belirtilir. Eski mescidin yerinde bu gün yer alan yeni mescit Şiblizade adındaki bir şahıs tarafından yaptırılmıştır. 1530 ve 1765 yıllarında meydana gelen yangınlar sonucu büyük zararlar gören çarşı 1608 yılında Kalenderoğlu isyanlarında yakılıp yıkılmış, zaman içerisinde günümüzdeki görünümüne bürünmüştür ⁵⁵.

Yapıyla ilgili en erken tarihli kaynak olan 1863 Yılı Suphi Bey haritasında, Cumhuriyet Caddesine bakan kısmının var olmadığı, bu alanın bahçe olduğu, Eski Yiğit Sokak’a bakan kısmında, farklı ve daha büyük boyutlarda bir yapı grubunun bulunduğu, Davutpaşa Hamamı’nın ve bitişiğindeki hücrelerin bulunduğu bölümde güney ve doğu yönüne yapıların devam ettiği, 1939 yılında çekilmiş hava fotoğrafında ise bugünkü tüm

⁵² Mehmet Baha Tanman, a.g.e., s. 134.

⁵³ Mehmet Baha Tanman, a.g.e., s. 134.

⁵⁴ Seyit Gündoğan, “Eskişehir Han Butik Otel Oldu”, *Olay Gazetesi*, 20 Mayıs 2015

⁵⁵ Bursa Büyükşehir Belediyesi, “<http://www.bursa.bel.tr/eskisehir-hani-gercek-kimligine-kavusuyor/haber/1582>”, (ET: 02.07. 2015)

yapılar tespit edilebilmektedir. Hatta avlunun güneyindeki bugünde yer alan 3 adet kırma çatılı dükkânlar ve 3 parseldeki özgün yapının güneydoğu köşesinin de varlığı ve güneye doğru uzandığı da görülmektedir ⁵⁶.

Günümüzde Eskişehir Hanı olarak ifade edilen han yaklaşık 150 yıllık bir geçmişe sahip olup arabacı hanı olarak tarif edilen ahşap hanlara örnek teşkil eder. Günümüzde sadece birkaç adet kalmıştır ⁵⁷.

Restorasyon çalışmaları Eskişehir Han'ın, 3 ve 5 nolu parsellerini içine alan yılında mülk sahiplerince hazırlatılan projeleri 2008 yılında Koruma Kurulu'nca onaylanmıştır. Belediyemizin Tarihi Kültürel Mirası Koruma ve Yaşatma Çalışmaları kapsamında kent kimliğinde önemli bir yeri olan Eskişehir Han'ın kentimize kazandırılması için çalışmalara hız verilmiştir. İlk olarak, söz konusu parsellerin mülk sahipleri ve Belediyemiz arasında 2010 yılında “Eskişehir Han'ın Restore Edilerek Özgün Kimliğiyle Yeniden Bursa'ya Kazandırılması Çalışmaları” ilgili sözleşme imzalanmıştır. Belediyemize iletilen projeleri doğrultusunda uygulama çalışmalarına başlanan Hanın, kat karşılığı restorasyon modeli ile Kentimize kazandırılması hedeflenmiştir ⁵⁸.

Handa geçmişteki kullanımına atıfta bulunularak, zemin katlarda otel girişi ve restoran eklentisi dışındaki kısımlarına dükkan, birinci katın tamamına ise otel işlevi verilerek restorasyon projesi hazırlanmıştır. Ayrıca günümüz ihtiyaçlarını da karşılamak üzere, avlu altında bodrum kat oluşturularak, işlev doğrultusunda otopark ihtiyacı karşılanmış ve engelli erişimini sağlamak üzere rampalar ve asansör de projede yer almıştır ⁵⁹.

Ayrıca, Eskişehir Han'ın bulunduğu 4 parseldeki maliklerinden biri ile de aynı sözleşme yapılmıştır. Sözleşme akabinde bu parselin de mülk sahibi tarafından hazırlatılmış olan projeleri Bursa Büyükşehir Belediyesi'ne iletilmiş; gerekli kurul onayları alınmış ve hanın bütününe kapsayan tüm projeler tamamlanmıştır. Restorasyon uygulamaları başlayan Eskişehir Han'ın bulunduğu 3-5 parseller, 2010 yılı içinde tevhit edilerek 42 parsel

⁵⁶ “Eski Bir Dost... Eskişehir Hanı”, *Bursa'da Zaman Dergisi*, Sayı 9, Yıl 3, Ocak 2014, s. 82.

⁵⁷ Bursa Büyükşehir Belediyesi, “<http://www.bursa.bel.tr/eskisehir-hani-gercek-kimligine-kavusuyor/haber/1582>”, (ET: 02.07. 2015)

⁵⁸ “Eski Bir Dost... Eskişehir Hanı”, *Bursa'da Zaman Dergisi*, Sayı 9, Yıl 3, Ocak 2014, s. 82.

⁵⁹ “Eski Bir Dost... Eskişehir Hanı”, *Bursa'da Zaman Dergisi*, Sayı 9, Yıl 3, Ocak 2014, s. 83.

dönüşmüş ve Eskişehir Han hissedarları arasına Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin bünyesine eklenmiştir ⁶⁰.

Eskişehir Han'ında yapılan restorasyon çalışmalar sonucunda bu tarihi eser eski ihtişamını kavuşmuş ve Bursa şehrinin tarihi dokusunu okşamaya devam etmektedir.

f) Fidan Hanı: Çarşı ve Hanlar Bölgesi'nde, Tuzpazarı aksı üzerinde yer alır. 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından İstanbul'daki Mahmutpaşa Külliyesi'ne gelir getirmesi için inşa ettirilmiştir. Mahmud Paşa Hanı olarak da bilinir ⁶¹.

Kareye yakın büyük bir avlusu, avlu ortasında şadırvanı ve mescidi, etrafında da iki katlı revaklı dükkânları ve depoları yer almaktadır. Alt kattaki revaklar tonoz ile üst kattaki revaklar ise kubbe ile örtülüdür. Tuğla ve kesme küfeki taşıyla işlenmiş temiz bir duvar işçiliği vardır. Alt katta 48 oda, üst katta 50 oda bulunmaktadır. Güneyde cümle kapısı, doğuda da ahırlar bölümünün kapısı yer alır. Ancak, ahırlar bölümü günümüze ulaşmamıştır. Çarşı tarafındaki odalar haricindeki tüm odaların dışa bakan pencereleri bulunmaktadır ⁶². Fidan Hanı 1561, 1603, 1656, 1760 yıllarında onarılmış, yapılan birçok eklerle orijinallikinden kısmen de olsa uzaklaşmıştır ⁶³.

Günümüzde Fidan Handa 105 adet dükkân bulunmaktadır, bu dükkânların geneli kafe ve tekstil üzerinde satış yaparak Bursa halkına hizmet etmektedir. Ayrıca bu tarihi yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü malıdır.

g) Galle (Tahıl) Han: Cumhuriyet caddesi dört yol ağzında yer alan 16.yy da Kanuni'nin sadrazamlarından Semiz Ali-Zade Paşa tarafından yaptırılmıştır ⁶⁴. Yeni Galle Pazarı Hanı, inşa edildiği zamandan bugüne kadar, 'Ali Paşa Kervansarayı', 'Ali Paşa Hanı' ve Yeni Tahıl Hanı' olarak adlandırılmıştır ⁶⁵. İki katlı olan hanın duvarları kesme taş ve tuğla ile örülmüştür. Alt ve üst katta bulunan odaların önünde revaklar vardır. Belgelere göre handa

⁶⁰ "Eski Bir Dost... Eskişehir Hanı", *Bursa'da Zaman Dergisi*, Sayı 9, Yıl 3, Ocak 2014, s. 85.

⁶¹ Kazım Baykal, "*Bursa ve Anıtları*", İstanbul: T.A.Ç. Vakfı Yayınları, 1982, s. 104.

⁶² Raif Kaplanoğlu, "*Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*", Bursa: Yenigün Yayınları, 1994. s. 57.

⁶³Bursa Büyükşehir Belediyesi,
"<http://www.bursa.bel.tr/fidan-han--sahafilar-carsisi--olarak-yeniden-canlanacak/haber/1723>", (ET: 03. 07. 2015)

⁶⁴ Galle (Tahıl) Han, "*Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları*", Bursa: Eylül 2009, s. 14.

⁶⁵ Sermin Çakıcı, "Bursa Tarihi Ticaret Merkezi'ndeki Sürekli Dönüşüm Örneği: Yeni Galle Pazarı Hanı Ve Yakın Çevresi", *24.Uluslararası Yapı Ve Yaşam Kongresi Dönüşüm, Yaşama Ve Mekâna Etkileri*, 05-07 Nisan 2012, Bursa: Bursa Mimarlar Odası, 2012, s. 32.

sürsat zahiresi satılmakta olup, Koza ve Mahmutpaşa Hanı'ndan sonra üçüncü derecede önemli han olduğu görülmektedir. Anadolu'ya gönderilen buğdaylar burada hazırlanmaktaydı⁶⁶.

1855 depreminde büyük ölçüde zarar görmüş ve 1906'da Cumhuriyet Caddesinin açılması sırasında ikiye bölünerek Bursa'nın en büyük Hanlarından birisi olan bu hanın bir anlamda yok olup gitmesinin önü açılmıştır. Bursa, Osmangazi Belediyesi tarafından 2007 yılında gerçekleştirilen restorasyon ve cephe düzenleme sayesinde hanın algılana bilirliliği arttırılmıştır⁶⁷.

2008 yılında ODTÜ de Sermin Çakıcı tarafından hazırlanan bir tez çalışmasında Mimar Sinan'ın Bursa'daki tek eser olduğu yönünde bilgiler sunulmuş ve bu tez kabul görmüştür. Hanın ayakta kalan diğer kısımlarının ortaya çıkartılması ve restore edilmesi amacıyla çalışmalar devam etmektedir⁶⁸.

h) Geyve Hanı: 15. yüzyılda Hacı İvaz Paşa'nın inşa edip Çelebi Mehmed'e hediye ettiği Geyve Hanı'nın yapılış amacı, İpek Hanı gibi Yeşil Külliye'ye gelir getirmektir. İvazpaşa Hanı veya Lonca Hanı olarak da adlandırılmaktadır. Geyve Hanı, Yorgancılar Çarşısı sokağında ve çarşı eksenini üzerinde bulunmakta olup, konumuyla kapalı çarşının en hareketli noktasındadır⁶⁹.

Yapı; iki katlı, kare bir avlu çevresinde sıralanan tonoz örtülü revaklar, bunlara açılan beşik tonoz örtülü odalarla, zemin katındaki üzeri tek kubbeyeyle örtülü mescitten oluşmaktadır. Alt katta 26, üst katta 30 oda bulunmaktadır. Hana giriş kuzey, güney ve batı yanında bulunan kapılarla sağlanmaktadır. Batı yönündeki giriş hacmi iki tarafı kemerli, çapraz tonoz ile örtülüdür. Tuğla ve moloz taştan yapılmış olan yapının duvarları iki sıra kirpi saçakla bitirilmiştir⁷⁰. Han, 1647, 1669, 1742, 1775 yıllarında onarım geçirmiştir.

2007 yılında Bursa, Osmangazi Belediyesi'nce esaslı bir tamir görmüş ve önündeki bazı muhdes binalar kaldırılarak gün yüzüne çıkarılmıştır.

⁶⁶ Bursa Tarihi Çarşı ve Hanlar Birliği, "<http://btch.org.tr/page/?p=icerik&q=galle-han&id=12>", (ET: 03. 07. 2015)

⁶⁷ "Galle (Tahıl) Han", Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları, Bursa: Eylül 2009, s. 14.

⁶⁸ "Galle (Tahıl) Han", Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları, Bursa: Eylül 2009, s. 14.

⁶⁹ Bursa Alan Başkanlığı, "*Bursa Ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

⁷⁰ Bilal Bağbancı – Özlem K. Bağbancı, "Bursa Hanlar Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 791.

i) İpek Han: 15. yüzyılın ilk yarısında Çelebi Sultan Mehmed tarafından Yeşilcami Külliyesi'ne gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Mimarının kim olduğu kesin olarak bilinmese de İpek Hanı'nın yakınında kendi adına bir külliye inşa eden ve Yeşil Cami Külliyesi'nin de mimarı olan Hacı İvaz Paşa tarafından yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir ⁷¹.

Şehrin Osmanlılar tarafından fethini müteakip başşehir olarak düzenlenmesi sırasında İpek Hanı'nın da bulunduğu bu bölge Hacı İvaz Paşa Çarşısı veya Kazazhane diye anılan büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir. İpek Hanı, bu amaca uygun olarak kervanların konaklaması ve yerli tacirlerin iş yeri olarak kullanmaları için yapılmıştır. Yapının mimari şeklinde bu özellikler açıkça görülmektedir ⁷².

İpek Hanı'nın geçmişte pek çok yangın ve depremde zarar gördüğü ve çeşitli onarımlar geçirdiği bilinmektedir. Yapının gördüğü ilk tamir 963 (1556) yılına ait olup on altı odası, çatı ve saçağı onarılmıştır. 23 Safer 1042 (9 Eylül 1632) tarihinde üst katındaki otuz sekiz hücrenin ocakları, avluya bakan kapının kemeri ve merdivenler onarılmış, avlunun ortasındaki bir yana eğilmiş olan mescit kaldıraçla düzeltilmiştir. 1149 (1736-37) yılında mescidin altındaki oda, mescidin üst kısmı ve şadırvan tamir edilmiş 1155'te (1742) yine şadırvan, suyolları, mescit, merdivenler, duvar ve camları elden geçirilmiştir. 7 Rebülâhır 1189 (7 Haziran 1775) tarihinde hanın mescit ve ahırında tamirat yapılmıştır. Zamanla büyük bir kısmı yıkılan ve bir ara oto tamirhanelerince işgal edilen yapı 1958'deki büyük yangında büsbütün harap olmuştur. Yapı uzun bir süre çok harap durumda kaldıktan sonra 1972-1973 yıllarında restore edilmiştir. Bugün içinde çok sayıda dükkânın bulunduğu oldukça bakımlı bir ticarî bina durumundadır ⁷³.

Eski İpek Hanı, Yeni İpek Hanı gibi isimlerinin yanı sıra geçmişte Sultan Hanı, yangından önceki kullanılış şekline göre Paytoncular (Faytoncular) Hanı ve Arabacılar Hanı gibi adlarla da anılan yapının asıl adı burada ipek ticaretinin yapıldığını göstermektedir ⁷⁴. Hanın orijinal kısmı, çift katlı mimarisiyle batı yöndeki parçasıdır. Bu bölüm örnek alınmak suretiyle restore edilen yapı, benzeri olan diğer şehir içi hanlarının mimari

⁷¹ Şeref Erler, a.g.e., s. 66.

⁷² Enis Karakaya, "İpek Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 369.

⁷³ Enis Karakaya, a.g.e., s. 399.

⁷⁴Bursa Alan Başkanlığı, "*Bursa Ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

özelliklerine uygun bir biçimde, yani ortasında üzeri açık bir avlu bulunan, dört bir yanı çift katlı galerili plana göre yenilenmiştir. Kareye yakın bir plan gösteren İpek Hanı'nın ana kapısı doğu cephesinde bulunmaktadır. Koza Hanı'nda olduğu gibi bu han kapısının da aslında bir taçkapı şeklinde inşa edilmiş olması mümkündür. Restorasyon sırasında yapılan şimdiki kapının hiçbir özelliği yoktur. Ayrıca güneydoğu kısmından bağlantılı diğer bir kapıyla yan sokaktan üst kata doğrudan geçiş sağlanmıştır ⁷⁵.

Bu han alışverişlerin yapıldığı bir yer olmanın ötesinde, ipek tüccarlarının oturacakları bir yer olarak yapılmıştır. Han, avlu etrafında iki katlı revak ile bu revaklara açılan zemin katta 39, üst katta 42 odadan oluşmaktadır. Günümüzde hanın özgün kısmından sadece batı bölümü bulunmaktadır. Batı yönünde yer alan alt kat revakları çapraz tonoz, üst kat revakları kubbe, odalar ise beşik tonozla örtülüdür. Avlunun ortasında 12 köşeli bir mescidin bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde mescit bulunmamaktadır. Yapının beden duvarları kaba yontma taş ve tuğla ile işlenmiştir. Zemin kattaki revak ayakları ve bunlara oturan yuvarlak kemerler, taş ve tuğla ile örtülüdür. Üst kat revak ayakları ve kemerleri ise tuğladır. 1557,1632, 1742, 1775 yıllarında çeşitli onarımlar görmüştür ⁷⁶.

j) Kapan Han: Sultan I. Murad tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında Ulu Cami'nin batı tarafına yaptırılmıştır ⁷⁷. Bursa'daki Kapan Hanı, iki katlı olup 29 dükkânı vardı. Şehirdeki diğer hanlara da örnek olan ortada bir mescit özelliğine sahipti. Bursa valisi Reşit Mümtaz Paşa tarafından, Setbaşı caddesi ile Altıparmak Caddesinin birleştirilmesi için yıktırılmıştır. Açılan yolun altından son zamanlarda açılan geçit inşası sırasında hanın temelleri görülmüştür. Şubat 1614 tarihli bir sicil kaydında "Kabbân Hanı" tabiri açıkça belirtilmiştir. Hanın kalan kısmının da yıkılması sırasında, üst odalarında eskiden kalma kantar ve okkaların bulunduğu ve bunların müzeye teslim edildiği Kazım Baykal tarafından belirtilmektedir ⁷⁸.

I. Murad da şehre dışarıdan gelecek malların satışa sunulmadan önce kontrol edilmesi gerektiğini düşünmüş ve buraya Kapan Hanını inşa ettirmiştir. Öyle bir han ki dışarıdan gelen mallar burada kontrol edilecek ve hangi şehirden geldiği tespit edilecekti. Malın kaynağı yani

⁷⁵ Enis Karakaya, a.g.e., s. 399.

⁷⁶ Bilal Bağbancı –Özlem K. Bağbancı, "Bursa Hanlar Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 790.

⁷⁷ Şeref Erler, a.g.e., s. 66.

⁷⁸ Sezai Sevim, Üsküp Kapan Hanı, "Bursa'da Zaman Dergisi", Sayı 4, Ekim 2012, s. 34.

hangi şehirden geldiği, isminin verilmesinde ve fiyatının tespitinde çok önemlidir. Bursa İhtisap Kanunnamesindeki her bir madde kontrol edildiğinde bu durumun önemi açıkça görülmektedir ⁷⁹.

Kapan Hanının Bursa'da 19. yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Kapan Hanının yıkıldığı yıllarda içeriden bazı tartı aletlerinin çıkarıldığı ve Bursa Müzesine teslim edildiği biliniyor. Kapan Hanı, buradan yol geçirme hevesine kurban edilmiş ve günümüze gelememiştir. Bursa'daki bakkalların satacakları tüm malların şehre gelişinde kontrolünün yürütüldüğü mekân özelliğini 1855 depremine kadar sürdürdüğü anlaşılan Kapan Hanı, depremde hasar görmüştür. Bu hasarın tamir edilerek giderilmesi ve yine hizmetine devam edebilmesi sağlanması gerekirken, Atatürk Caddesinin Altıparmak Caddesine bağlanabilmesi çalışmaları sırasında yol inşaatında yıktırıldı. Şimdi Osmanlı şehir tipinin çok önemli yapılarından birisi olan Kapan Hanı'ndan bugüne hiçbir şey kalmamıştır. Orada Kapan Hanı olduğunu artık sadece basit bir yeni tabeladan öğrenebilmek mümkündür. Bursa'da I. Murat'ın inşa ettirdiğini bildiğimiz Kapan Hanı, Bursa'nın Osmanlı Şehri karakterinin en önemli üç eserinden biri kabul edilebilir. Kapan Hanı olmaksızın Osmanlı Şehrinin ekonomik örgütlenmesini, hareketliliğini, canlılığını, işleyiş biçimini ve şeklini anlayabilmek mümkün olamayacağı ortadadır. Bursa şehrinin düzeni ve mimarisi Balkan şehirlerinin oluşmasında örnek kabul edilmiş görünmektedir ⁸⁰.

Hükümet Caddesi'nin Reşit Mümtaz Paşa döneminde genişletilmesi sırasında yapının güneyi tamamen yıkılmıştır. Günümüzde tekstil ile ilgili esnaf tarafından kullanılmakta olan hanın sadece üzeri kısmi tonozla örtülü girişi ile kuzeyde birkaç odası özgündür ⁸¹.

k) Koza Hanı: Koza Han 1490-1491 yılları arasında II. Bayezid tarafından, İstanbul'daki cami ve medresesine gelir getirebilmek amacıyla, mimar Abdul-ula bin Pulad Şah'a yaptırılmıştır. Zaman içinde Yeni Han, Beylik Han, Beylik Han-ı Cedid-i Amire, Han-ı Cedid-i Evvel, Simkeş, Sirmakeş, Beylik Karbansaray, Eski Yeni Han gibi çeşitli isimlerle anılmıştır ⁸².

⁷⁹ Sezai Sevim, a.g.m., s. 34-35.

⁸⁰ Sezai Sevim, a.g.m., s. 35.

⁸¹ Bursa Alan Başkanlığı, "*Bursa Ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

⁸² Şeref Erler, a.g.e., s. 72.

Hanın bir inşa kitâbesi yoktur. Fakat İstanbul'da II. Bayezid için inşa edilen büyük cami ve külliye'nin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 1505 tarihli vakfiye suretine göre bu külliye'nin evkafından olmak üzere hanın Mart 1490 yapımına başlanarak 29 Eylül 1491 açılışı yapılmıştır. Ancak Rıfkı Melûl Meriç'e göre han İstanbul'daki külliye'nin inşasından on yıl önceye ait olduğuna göre onun evkafından olamaz. Vakfiyede adı geçen kervansaray Koza Hanı değil yakınındaki Pirinç Hanı olmalıdır. Yine Meriç'in tesbitine göre Koza Hanı'nın yeri muhtelif kimselerden Mart 1490'da satın alınmıştır. Hanın mimarı Abdülâlî b. Puladşah'tır. Kâzım Baykal, Bursa şer'iyeye defterlerinden bu hanın tarihçesini ilgilendiren çok sayıda bilgi çıkarmıştır. Bunlardan yapının kimlere ve ne kadar ücret karşılığında kiralandığı öğrenilmektedir. Han 1671-72, 1785 yıllarında ve başka tarihlerde tamir edilmiş, üzeri kubbeli iken kurşunları sökülmüş, kubbeleri kaldırılmış, çatı yapılarak yerli kiremitle örtülmüştür. Nitekim kubbe kemerlerinin kalıntıları ile köşelerdeki üzeri kurşun örtülü kubbeler bugüne kadar intikal etmiştir ⁸³.

Koza Hanı'na XIX. yüzyıla kadar İpek Hanı da denildiğini, Bursa'daki Osmanlı devri eserleri hakkında bir doktora tezi yapmış olan H. Wilde belirtir. Koza Hanı 1950 yıllarına doğru büyük ölçüde bir restorasyon geçirmiş ve bütün parazit eklerden temizlendikten başka gerek han gerek avlusundaki mescit aslî mimarilerine uygun biçimde ihya edilmiştir. Hanın gözleri de modern ticarethanelere merkez olmuştur ⁸⁴.

Han, kareye yakın dikdörtgen bir avlunun etrafında yer alan iki katlı ana blokla, doğusunda ahır ve depoların bulunduğu ikinci bir avlu bölümünden oluşmaktadır ⁸⁵. Yapıya kuzeyde yer alan yuvarlak kemerli, taştan yapılmış kabartma süslerle muhteşem bir görünüşe sahip bir kapıdan girilmektedir. İki yanında dükkânların sıralandığı dışa çıkıntılı giriş hacmi aynalı tonoz örtülü bir üst yapıya sahiptir. Buradan avluya açılan yuvarlak tonoz örtülü bir hacme geçilmektedir. Zemin katta 45, alt katta 50 oda olmak üzere 95 odası bulunmaktadır ⁸⁶.

Günümüzde Koza Han ticari işlevini hâlâ korumaktadır. İç Koza Han ise Bursa halkına yeme içme hizmetleri vermektedir.

⁸³ Semavi Eyice, "Koza Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXVI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 232.

⁸⁴ Semavi Eyice (2002), a.g.e., s. 232.

⁸⁵ Engin Yenal, a.g.e., s. 109.

⁸⁶ Bilal Bağbancı –Özlem K. Bağbancı, "Bursa Hanlar Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 792.

l) Kubbeli Han: Vezir Hanı olarak da bilinen Kubbeli Han, Lala Şahin Paşa Hanı ve Demir Paşa Hanı gibi çeşitli imisilerle de anılmıştır. Han, 1376'da ölen ve Rumeli Beylerbeyi olan Lala Şahin Paşa tarafından, Orhan Döneminde yaptırılmıştır. Yapıldığı dönemden itibaren şehrin ticaret kesimi tarafından kullanılan yapı günümüzde de ticari amaçlı kullanılmaktadır ⁸⁷. Özellikle bu handaki dükkânların çoğu et, süt ve bakliyat ürünleri satışı yapmaktadırlar.

m) Kütahya (Çukur) Hanı: Tuzpazarı Caddesi'nde bulunan Kütahya Hanı, Yıldırım Beyazıt'ın damadı Emir Sultan adına yaptırılmıştır. II. Murat dönemi yapılarındandır. Duvarları kesme taş ve tuğla ile yapılmıştır. 1608 yılındaki Celali isyanında han büyük zarar görmüştür. Kütahya adı Kite veya Kutikie'den gelmiş olmalıdır. Çünkü bazı belgelerde Kite ve Kite'nin Rumcası olan Kutikie olarak anıldığı görülmüştür. Olasılıkla bir galat olmak üzere Kütahya denilmiştir ⁸⁸. Kütahya Hanı zamanla çukurda kaldığı için Bursalılar tarafından Çukur Han olarak da isimlendirilmiştir.

Kütahya Hanı'nda üst katta 18 dükkân, alt katta 17 deposu bulunmaktadır. Kesme taş ve tuğla ile inşa edilmiş, kapısı caddeye açılan bir avlu etrafında sıralanan iki katlı revak ve odalardan oluşan hanın günümüze sadece güney kolundaki zemin kat mahzenlerinden üçü ile batı yanındaki kapı kemeri, merdiven ve birkaç oda kalmıştır ⁸⁹.

Yakın bir zamana kadar ayakkabıcı esnafı ile imalathane ve depolama amaçlı kullanılmış olan hanın mülk sahipleriyle 2010 yılında görüşen Bursa Büyükşehir Belediyesi, anlaşma sağlanmasıyla birlikte restorasyon çalışmalarını başlatmıştır. Kütahya Hanı restorasyonunun tamamlanmasıyla, Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi'ne kalbinde bir eser daha kazandırılarak Bursalıların hizmetine sunulmuştur.

n) Pirinç Hanı: Önceleri Hân-ı Cedîd-i Hâkânî, Kârbansaray, Hân-ı Cedîd-i Âmire gibi isimlerle anılan Pirinç Hanı, Koza Hanı'ndan sonra Sultan II. Bayezid tarafından İstanbul'daki camisine vakıf olarak Bursa'da yaptırılan ikinci handır. Bu sebeple Koza Hanı'na Hân-ı Cedîd-i Evvel, Pirinç Hanı'na Hân-ı Cedîd-i Sâni adı da verilmiştir. XVII.

⁸⁷ Bursa, "<http://www.bursa.com.tr/kubbeli-han-361.html>", (ET: 04. 07. 2015)

⁸⁸“ Sultan Çarşıları - 600 yıllık hasrete son... - Kütahya Han”, Bursa'da Zaman Dergisi, Sayı 1, Yıl 1, Ocak 2012, s. 69.

⁸⁹ Bilal Bağbancı –Özlem K. Bağbancı, “Bursa Hanlar Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi”, *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 792.

yüzyıl başlarından itibaren Pirinç Hanı adıyla anılan yapı Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunmaktadır. İnşası hakkında Bursa Kadı Sicilleri'nden bilgi edinilen hanın eskiden kapısında üzeri sıvanmış bir kitâbenin bulunduğu ileri sürülmüşse de yapılan son büyük onarımda kitâbe yerinin boş olduğu anlaşılmıştır. II. Yapının mimarı Yâkub Şah b. Sultan Şah, 1507 inşaata başlanmış, 1508 tamamlanmıştır⁹⁰.

Pirinç Han, büyük bir kare avlunun çevresinde üst katta elli odadan, alt katta ise kırk yedi odadan oluşmakta, odaların önünde iki kat boyunca revaklar bulunmaktadır. Pirinç Han'ın duvarları bir sıra kaba yonu moloz taş ve üç sıra tuğla ile inşa edilmiş olup, doğu cephesinde kesme taş ve üç sıra tuğla kullanılmış, doğuya açılan giriş kapısı kabartma motiflerle dekore edilmiştir. Alt kat revağı çapraz tonozlarla, üst kat revağı ise kubbelerle örtülüdür⁹¹.

1855 depreminde Han'ın özellikle üst katı önemli şekilde hasar görmüş, zaman içinde binanın avlusunda ve içinde tahrip olmuş bölümleri kullanılır duruma getirmek için çeşitli ek yapılar yapılmıştır. Ayrıca, kuzeydoğu köşesi, 1903-1906 yıllarında Hamidiye Caddesi açılırken kesilmiştir. Han'ın doğusuna doğru uzanan tonozlarla örtülü iki sıra dükkan 1519 yılında yanmış ve daha sonra onarılmıştır. Pirinç Han'da 1983 yılında başlayan restorasyon çalışmaları 2004 yılında tamamlanmıştır. Günümüzde alt kat çeşitli kafeler tarafından kullanılmakta olup, üst kat ise büyük oranda boştur⁹².

o) Tuz Pazarı Hanı: Timurtaş Paşa'nın oğlu Omur Bey tarafından 15.yy'da Fatih döneminde yaptırılmıştır⁹³. Tuz Pazarı Camisi'nin güneyinde, Uzun Çarşı'dan gelen yol üzerinde, tuğla hatıllı moloz taştan yapılmış, küçük bir handır. Yapının planı Osmanlı dönemi hanlarında olduğu gibi ortada bir avlu, iki katlı revak sırası ve onu çevreleyen odalardan oluşmaktadır. Zemin katta 17 depo, üst katta 18 odası bulunmaktadır. Doğu ve güney kanatlarından, yapının alt kat revaklarının çapraz tonoz örtülü, üst kat revaklarının ise

⁹⁰ Doğan Yavaş, "Pirinç Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXXIV. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 285-286.

⁹¹ Bilal Bağbancı –Özlem K. Bağbancı, "Bursa Hanlar Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi", *Deprem Sempozyumu*, Kocaeli, 123-25 Mart 2005, s. 792.

⁹² Bursa Alan Başkanlığı, "*Bursa Ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

⁹³ Şeref Erler, a.g.e., s. 75.

kubbeyle, odalar ise beşik tonoz ile örtülüdür. Yapı; kesme taş, moloz taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir ⁹⁴.

p) Değerlendirme: Osmanlı Tarihinde klasik dönemde veya yükselme döneminde olsun birçok yazılı kaynaklarda ifade edildiği üzere herhangi bir şehir fethedildikten sonra şehrin tekrar inşası sırasında ve sonrasında Müslüman toplumun yaşayışına uygun bir hale getirilmesi için değişik düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerde tabiatıyla daha önceden Orta Doğu'da hüküm sürmüş Türk-İslam devletlerinin izlediği yollar takip edilmiştir. İslam toplumunun şariat hükümlerine uygun olarak yaşama imkânına sahip olabilmesi için şehir, fiziki yapısı içinde İslami bir karakter taşımak zorunda idi. Bu sebeple içerisinde camisi olan bir dini merkez şehir hayatının merkezi olarak inşa edilirdi. Bu binalar topluluğunda fakirler seyahat edenler için imaretler ve hastaneler vardı. Bu dini hayır müesseselerinin mali kaynağını sağlamak üzere bir kaç adet kaynak getiren müesseseler aynı zamanda Müslüman toplumun sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını da karşılamak üzere şekillendirilmişti ⁹⁵.

Han, sadece ticaret yapılan bir alan olmayıp, aynı zamanda üretim yapılan ve birçok sosyal tesisi de içinde bulunduran bir sistemdir. Bu nedenle de şehir hayatının merkezi durumundadır. Bu sistem içinde, meslek gruplarına ait çarşı ve pazarların dağılışı da belirli bir düzen içindedir. Aynı zamanda konaklama, dinlenme, ibadet ve kişisel hizmetler gibi fonksiyonlara da sahiptir ⁹⁶.

Bir hanın kendine has faaliyeti üç kısıma ayrılmakta idi. Birinci olarak tüccarların değerli ithal malları öncelikle tekstil ürünleri burada emniyet içerisinde depo edilir ve satılırdı. İkincisi yerleşik tüccarların merkezi olup bu kişiler alım satımlarını, kervanlarını ve ticarî deniz seferlerini buradan idare ederlerdi. Üçüncü olarak han her meslek grubundan kişiye ait değerli malın özellikle mücevher ve paranın devlet garantisi ile özel imal edilmiş kasalarda korunduğu bir müessese idi. Yine emanet mallarda burada emniyet altında saklanırdı. Sahibi bulunamayan kayıp mallar buralarda belli bir müddet bekletilirdi. Kanuni olarak korunan

⁹⁴ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul: M.S.Ü Yayını, 1985, s. 95.

⁹⁵ Kenan İnan, “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri Ve Trabzon Bedesteni”, *Otam Dergisi*, Sayı 7, 1996. s. 125-126.

⁹⁶ Mehmet Sait Şahinalp – Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon Ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Milli Folklor Dergisi*, Yıl 24, Sayı 93, 2013, s. 153.

yetimler için oluşturulan para fonu ve şehir halkını ilgilendiren önemli evrakın korunması işini de yine bedestenler yapmaktaydı. Birçok yönden modern bir bankanın ve aynı zamanda bir borsanın yerini tutmaktaydı ⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde, önemli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiği eserlerin yapımına tüm dönemlerinde büyük önem vermiştir. Beylik döneminden devlet dönemine geçiş sürecinde ticaret faaliyetlerinin rahat bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve belli bir merkezde yürütülmesi amacıyla han, bedesten ve çarşılar inşa etmiştir. Yine bu alanlara hamam ve camiler gibi bir takım sosyal alanlar da destekleyici unsur olarak eklenmiştir. Bunun ilk örneklerine de Orhan Gazi döneminde Bursa'da yaptırılan Emir Hanı ile görmekteyiz ⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa şehri, ekonomik anlamda plânlı bir şekilde önemli ticaret ve üretim fonksiyonu olan çarşı-pazarların inşa edildiği ilk şehir özelliğini taşımaktadır. İpek ticaretinde önem kazandığı Bursa'nın, İran üzerinden Güneydoğu Asya, Bağdat, Musul ve Halep'e bağlanan önemli yollar üzerinde yer alması ekonomik önemini arttırmış ve Bursa Çarşısı'nın ve Bursa hanlarının gelişmesinde etkili olmuştur ⁹⁹.

Han, hamam, cami, kahvehane ve berber gibi birbirini tamamlayıcı unsurlar ticaret veya imalat yapılan alan, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal özellikleri de olan bir mekân olmuştur. Bu nedenle Bursa hanlarının ve çarşılarının yer aldığı alan, şehir hayatının merkezini oluşturmaktadır ¹⁰⁰.

Hanlar sadece ticaretin yapıldığı yerler olarak işletilen ticari merkezler değildi. Bu yapılarda şehirlerarası veya ülkelerarası ticaret yapan kervan sahipleri de dinlenip gecelerini geçirebilmektelerdi. Ancak hanlarda konaklamanın belirli hususları da vardı. Örneğin, Eşyalar ve hayvanlar yerleştirildikten sonra gece kapılar kapanır, sabahleyin herkes hayvanının ve malının çalınmadığına emin olduktan sonra açılırdı. Eğer birinin eksigi varsa herkesin eşyası aranırdı. Kervansaraydaki hırsızlık ve soygun olaylarından bölgeyi yöneten adına, kervansaray amiri sorumluydu. Yani bir tazminat sistemi vardı. Bir de kervansaraylarda

⁹⁷ Kenan İnan, a.g.m., s. 126.

⁹⁸ Mehmet Sait Şahinalp – Veysi Günel, a.g.m., s. 155.

⁹⁹ Mehmet Sait Şahinalp – Veysi Günel, a.g.m., s. 155-156.

¹⁰⁰ Mehmet Sait Şahinalp – Veysi Günel, s. 156.

verilen hizmet süresi sınırlıydı. Genellikle yalnız üç gün parasız yemek ve oda verirdi. Daha sonra yolcuların gitmesi gerekirdi ¹⁰¹.

Hanlarda konaklayan tüccarlar birbirinin kefilî durumundaydı. Bir seffâr tüccarın ölümü, ölen tüccarla seyahat eden, onunla aynı handa konaklayan ya da onunla ortak iş yapan kişiler için de büyük çaplı sorunlara neden olabiliyordu. Bursa İpek Hanı'nda konaklayan Acem tüccarı Pirican ölünce malına Beytû'l-Mal Emîni Davud Çavuş el koymuştur. Ancak sonradan Beytû'l-Mal Emîni başka bir Acem tüccarı olan 7 Hâssa Hârc Emîni görevli olduğu sancaktaki mukataalardan elde edilen akçeleri mültezimlerden alıp, bu parayı merkezin verdiği emirler gereğince yerine yatırmakla görevliydi. Toplanan paranın büyük bir kısmı hazineye gönderiliyordu, bir kısmı da Hâssa Hârc Emîni tarafından saray masrafları için kullanılırdı ¹⁰².

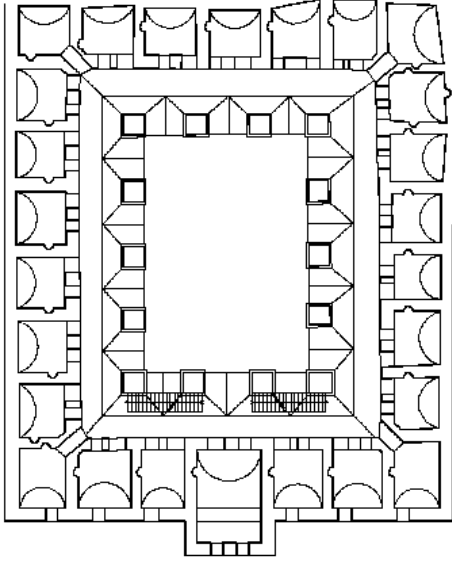
Hanlarda kalan tüccarlar bazı risklerle de karşılaşmaktaydı. Örneğin bu risklerden biri de han ve kervansaraylardaki hırsızlıklardı. Ticaret için başka bir ülkeden gelen tüccar her olasılığa karşı hazırlıklı olmalıydı ve bunun için yanında malları dışında bir miktar da nakit para bulundurması gerekiyordu. Uzun mesafe ticaretiyle uğraşan tüccarın malları da genellikle ipek, baharat, mücevher gibi lüks ve pahalı ticaret mallarıydı. Bu açıdan hırsızların alınan güvenlik önlemlerine rağmen hanlarda hırsızlık yapmaya kalkışmaları sıra dışı bir durum değildi. Örneğin 5 Kasım 1521 (4 Zilhicce 927) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre; Acem tüccarlarından Hoca Hüseyin'in Koza Hanı'ndaki (Hân-ı Cedîd-i Evvel) odasına gece hırsız girmiş ve sandığından 882 Eşrefî ve 4500 akçe ile bir mikdar nâfe-i misk10 çalmıştı. Olay araştırılınca hırsızın Hoca Hasan Rıza'nın kölesi Ahmed b. Mehmed olduğu anlaşılmıştı. Hırsız yakalanarak sahibinin izniyle “ehl-i kılıca” teslim edilmişti. Hırsız yakalanamasa, hanı işletmekle yükümlü olan kişi ortaya çıkan zararı tazmin etmek zorunda kalacaktır ¹⁰³.

q) Hanlara Ait Şekiller:

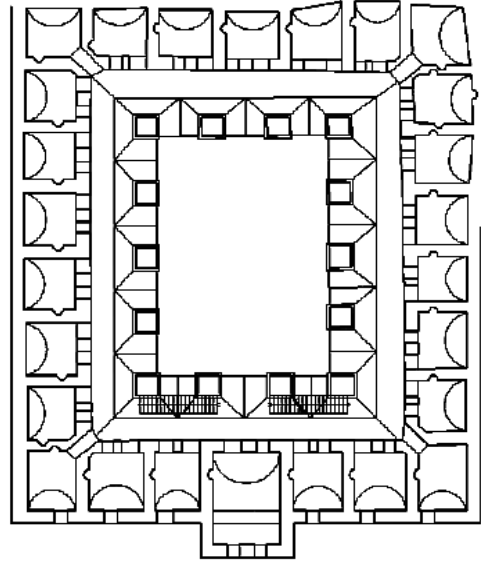
¹⁰¹ Nilüfer Alkan Günay, “15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar”, *U.Ü Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 7, Sayı: 11, s. 148.

¹⁰² Nilüfer Alkan Günay, a.g.m., s.144-145.

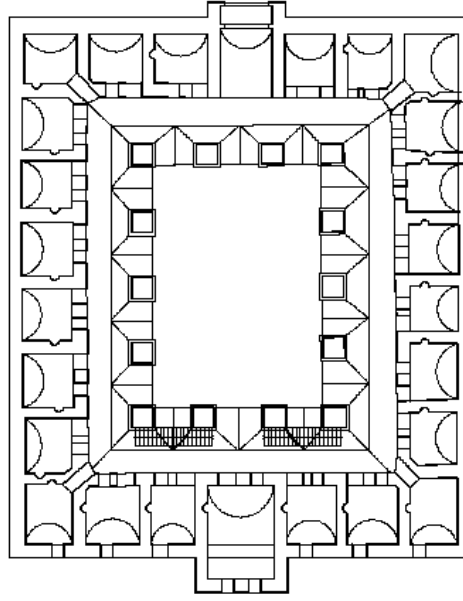
¹⁰³ Nilüfer Alkan Günay, a.g.m., s.151.

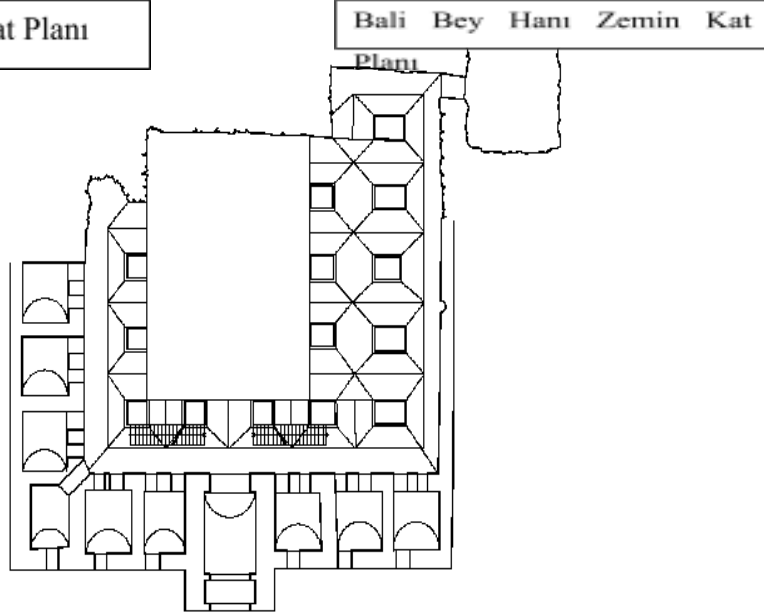
Bali Bey Hamı 1. Kat Planı

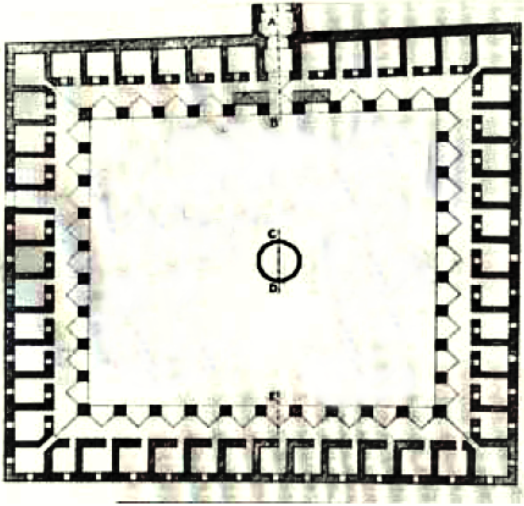
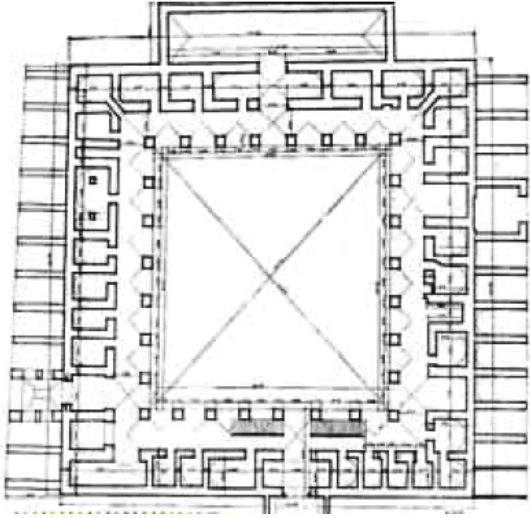
Bali Bey Hamı 2. Kat Planı

Bali Bey Hanı 3. Kat Planı

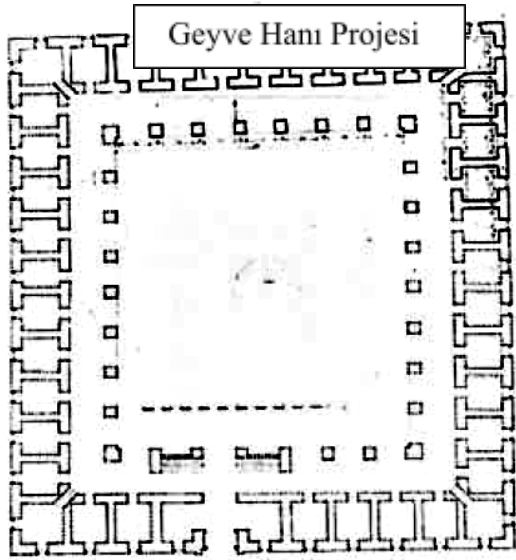
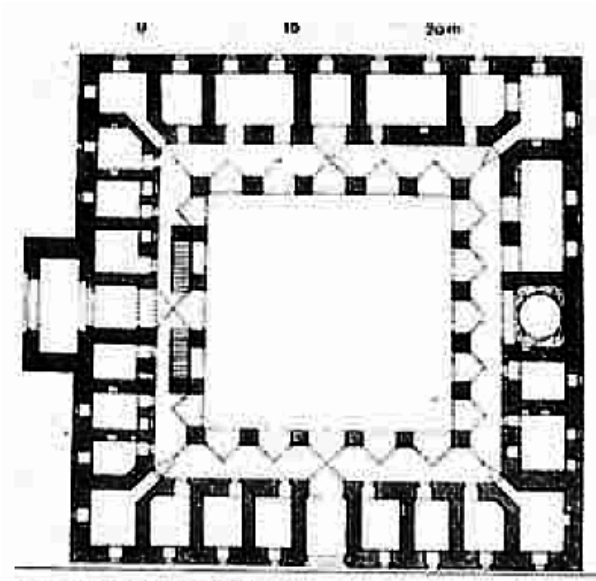

Bali Bey Hanı Zemin Kat Planı

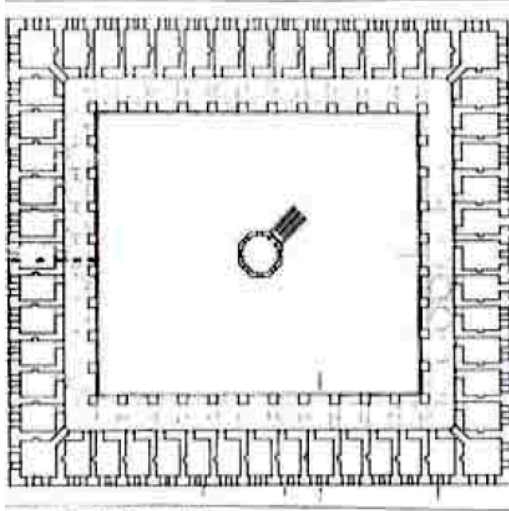

Emir Hanı Planı

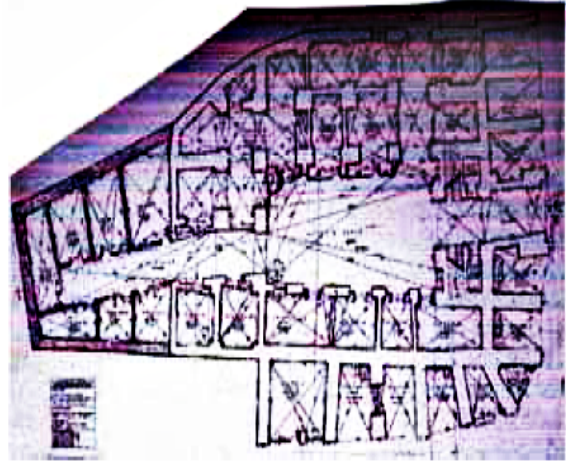
Fidan Hanı Planı

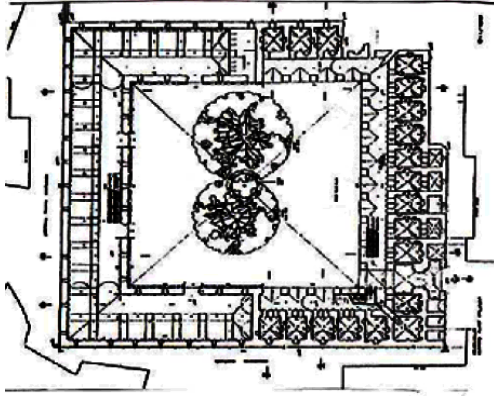
İpek Hanı Projesi

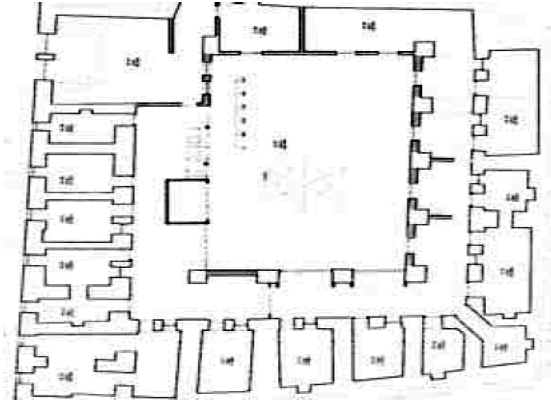
Koza Han Projesi

Kütahya Han Projesi

Pirinç Hanı Projesi

Tuz Pazarı Hanı Projesi

III. Bölüm

BURSA'DAKİ SULTAN KÜLLİYELERİ

A. A. KÜLLİYE KAVRAMI VE BURSA'DAKİ KÜLLİYELER

İslam mimarlığında sosyal, ekonomik, kültürel amaçlarla kurulmuş yapı topluluğudur¹⁰⁴.

Bazı şehirlerde, bir cami çevresinde toplanmış olan medrese, yemek pişirilen ve dağıtılan yer, misafir yurdu (tabhane) gibi tesislerden oluşan imaret siteleri göze çarpmaktaydı. Bir kısmı zaviye olarak düzenlenmiş ve etrafında diğer tesislerin yer aldığı bu sosyal tesisler de şehrin yerleşim dokusu içinde özel bir yer alıyorlardı¹⁰⁵. Külliye yerine imaret terimi de kullanılır. Vakfiye, yazıt ve kaynaklarda bu nitelikte yapı topluluğu için daha çok imaret sözcüğü geçmektedir. Sultan ve devletin ileri gelenleri (vezir, valide) tarafından kurulan külliyelerin işleyebilmesi için devletin arazileri ve kuran kişinin özel gelirleri vakıf olarak bağlanırdı. Ayrıca çevrede külliye içinde ve dışında han, çarşı, fırın değirmen, mum imalathanesi, boyahane, salhane (mezbaha), bayram ve pazar yerleri gibi ticaret amacıyla kurulmuş yapılardan elde edilen gelirler külliye giderlerine ayrılırdı. Bir hayır sahibi

¹⁰⁴ M. Gözde Ramazanoğlu, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyeleri”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, 2008, s. 333.

¹⁰⁵ Yusuf Oğuzoğlu, “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 6-10 Nisan 1987, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 5.

tarafından kurulan külliye çevresinde ya da başka yerlerde irat (gelir) ve akar yaptırılması gelenektir ¹⁰⁶. Külliyelerin yönetim biçimlerine vakıf, yönetmeliklerine vakfiye, yöneticilerine de “müteveli” denirdi. Mütevellilik babadan oğula geçmekteydi. Bir sosyal hizmet kuruluşu olarak külliye kavramının temelinde halka parasız hizmet ilkesi vardır. Külliye Yunan Agora’sı gibi bir kent merkezi değildir ¹⁰⁷.

İslamiyet’in ilk yıllarında cami tek yapı olarak dinsel, siyasal, ekonomik ve kültürel merkez ve kentin odak noktasıdır. Camilerde topluca namaz kılma dışında vaaz verilir. Kuran ve ilahiler okunur; bunların yanı sıra cami, Müslüman toplumun yönetildiği yerdir. Camide halifeyle emirin, devlet yönetimiyle dinsel örgütün birlikteliği dikkat çekicidir. Kamu yönetiminin yeri camidir. Divan camide toplanır, yönetim kararları burada alınır. Mali işlerde camide görülür, adalet camide dağıtılır. Kent ticareti cami içinde ve çevresinde yürütülür. Cami aynı zamanda bir barınma ve konaklama yeri olarak da kullanılırdı. Kentin en önemli yapısı olan cami çok işlevli özelliğini uzun süre korumuştur. Toplumun örgütlenmesinin gelişmesiyle tek yapıda birleşen çok değişik işlevlerin her birini karşılamak amacıyla ayrı yapılar tasarlanmaya başlanması sonucunda külliyeler ortaya çıkmıştır. Başlangıçta az sayıda yapıdan oluşan küçük külliyeler zamanla yerini geniş alana yayılan, çok çeşitli yapılardan oluşan büyük külliyelere bırakmıştır. Osmanlı dönemi bu türün en anıtsal örneklerini yaratmıştır ¹⁰⁸.

Külliyelerin merkezinde genellikle camiler yer alır. Diğer yapılar ise cami etrafında toplanmıştır. Camiler ibadetlerin dışında eğitim kurumu olarak da hizmet vermektedir. Ayrıca hayır sahibinin türbesi, cami haziresi, aşhane, tabhane, darüşşifa, kütüphane, çeşme hamam ve bazı külliyelerde hankâh ve kalenderhaneler vardır ¹⁰⁹.

11.yy’dan sonra külliye yapımı giderek yaygınlaşmıştır. Anadolu’da karşılaşılan ilk külliye Artukoğlu sultanının, kardeşi Eminüddin için 1122-1123’te Mardin’de kurduğu cami, medrese, çeşme, hamam ve maristandan oluşan Eminüddin Külliyesi’dir. Ayrıca 13.yy içinde yapılan sultan hanlarını birer külliye olarak değerlendirmek gerekir. Erken Osmanlı Beyliği’nde etkin bir yapı türü olarak ortaya çıkan tarikat yapılarından da külliye anlayışı

¹⁰⁶ Ayla Ödekan, “Külliye”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997, s. 1075.

¹⁰⁷ Salih Pay, “Osmanlı Külliyelerinde Yönetim (Bursa İvaz Paşa Külliyesi Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, 2000, s. 2.

¹⁰⁸ Ayla Ödekan, a.g.e., s. 1075-1076.

¹⁰⁹ Salih Pay, a.g.m., s. 1.

egemendir. İznik Orhan Gazi Külliyesi cami ve hamamla oluşan ilk Osmanlı külliyesi sayılır. Bu örneği cami, medrese, mektep, hamam ve şifahanesiyle Bursa’da Orhan Bey Külliyesi izler. Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid, Yeşil ve II. Murad Külliyelerinde külliye geleneği gelişmiştir ¹¹⁰.

16.yy’da Osmanlı Devleti en parlak dönemini yaşamaktaydı. Buna bağlı olarak da gerek devlet yöneticileri (sadrazam, şehzâde, defterdar, valide sultanlar vs.) gerek dönemin önde gelen zenginleri külliye yaptırmaya önem vermişlerdir. Külliye yaptıрма geleneği hızla devam ederken bunlardan Bursa’da nasibini almaktaydı. Ancak 17.yy ve ardından gelen süreç devletin siyasi varlığını tehdit ederken, toprak kayıpları da yaşanılmaktaydı. Bundan dolayı da devlet artık mali konularda sıkıntılara girmekteydi ve bu durum sadece askeri, siyasi anlamda değil kültürel ve sosyal hayatı da olumsuz yönden etkilemeye başlamıştır. Buna bağlı olarak da 17. yüzyıldan sonra hem Bursa’da hem de diğer kentlerde külliye yapımının azaldığı görülmektedir. Bugün ise ayakta kalabilen külliyelerin çoğu yerel beledi hizmetler tarafından veya özel şirketler tarafından restore edilerek şehir halkına kültürel faaliyetler çerçevesinde hizmetlerini devam ettirmektedirler.

A. B. BURSA’DAKİ KÜLLİYELERİN TARİHSEL SÜRECİ

İmparatorluğa giden yolda Bursa, vakıf sistemi içerisinde birbirleriyle ilişkilendirilmiş külliyelerin ve köylerin şekillendirdiği, 14. yüzyılın başından 15. yüzyılın ortalarına kadar erken Osmanlı mimari geleneklerine göre biçimlenmiş ilk kent ve ilk başkent olmuştur.

Osmanlı Bursa’sı kurulurken, Bursa’nın çoğunlukla ovaya hâkim tepelerinde bulunan en önemli odak noktaları belirlenmiş ve cami, medrese, hamam, imaret, türbe gibi kamusal binalardan oluşan beş adet sultan külliyesi bu alanlarda inşa edilmiştir. Bu külliyeler sırasıyla Orhan Gazi Külliyesi, Hüdavendigâr Külliyesi, Yıldırım Külliyesi, Yeşil Külliyesi ile Muradiye Külliyesi’dir. Orhan Gazi Külliyesi zamanla kentin ticari merkezinin çekirdeği olan Hanlar Bölgesi’ne dönüşmüştür.

Her biri sosyal, kültürel, dini ve eğitimle ilgili işlevleri olan bir merkez niteliğindeki bu külliyeler, aynı zamanda kentin sınırlarını da belirlemişlerdir. Külliyelerin çevresinde konutlar inşa edilmiş ve bunlar zamanla külliyelerin etrafını saran mahallelere dönüşmüştür.

Külliyelerin kırsal alanlarla da vakıf sistemi dolayısıyla ilişkisi bulunmaktadır.

¹¹⁰ Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Külliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, 2002, s. 542.

Ticari hayatı ve dolayısıyla ekonomiyi idare etmek amacıyla ahi adı verilen yarı dini kardeşlik örgütlerini kullanmak ve vakıf adı verilen kamusal yardım sisteminden külliyeler (mahalleler oluşturulmadan önce tüm kamusal servisleri sağlamak üzere inşa edilen çekirdekler) ve köylerin ilişkisini sağlamak üzere yararlanmak, dünyanın en önemli imparatorluklarından birinin canlı ve sürdürülebilir yeni başkentinin hızla oluşturulması için ustaca kullanılmış bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Külliyelelerin ve Hanlar Bölgesi'nin 14. yüzyılın başlarındaki niteliklerinin ve bileşenlerinin neredeyse tümü halen mevcuttur ve çoğu hala aynı, orijinal işlevleriyle hizmet etmektedir. Kent külliyelelerin etrafında gelişmiştir ve külliyeleler hala mahallelelerinin merkezi konumundadır. Bu değerlerin en iyi ve en belirgin ifadesi 14. ve 15. yüzyılda Bursa'da, mahalle merkezini oluşturan cami, medrese, imaret ve hamam gibi kamusal yapılar içeren külliyelelerde görülmektedir.

Bursa'da inşa edilen ilk külliyele (Orhan Gazi Külliyesi) etrafında oluşan Hanlar Bölgesi, Osmanlı dönemi esnaf kültürünü günümüze kadar taşımıştır. Aynı zamanda, sifteh, pazarlık etme, usta çırak ilişkileri ve esnaf arasındaki komşuluk ilişkileri gibi geleneksel adetlerle zenginleşen Osmanlı ticaret bölgesini mekânsal olarak deneyimlememize olanak sağlamaktadır.

Hanlar Bölgesi'nin ticari aksı, Osmanlı dönemindeki kervan güzergâhına göre şekillendirilmiştir. Bursa'nın kentsel dokusunu gösteren en eski belge olan 1862 tarihli Suphi Bey haritasına göre bahsi geçen binaların büyük bölümü günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

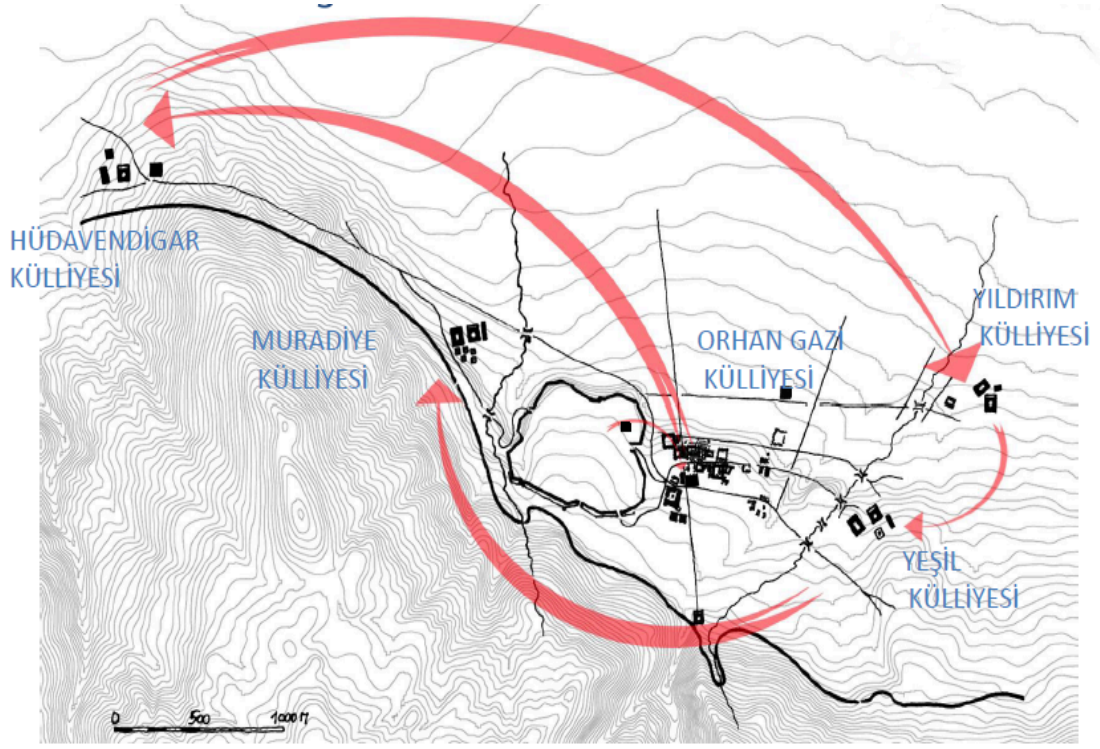
Bölgedeki hanlar iki katlı, kare veya dikdörtgen planlı olup, avluları bulunmaktadır ve varlıklarını bu form ve plan özelliklerine uygun olarak sürdürmektedir. Bu tür odalarla çevrili avlulu plan tipolojisi, hanların günümüzde de ticari fonksiyonlarını sürdürmelerinde etkili olmuştur. Çarşı ve pazarlardaki dinamik ticari hayatın bir sonucu olarak Hanlar Bölgesi her zaman kentin merkezi olmuştur. Türkiye'deki ilk belediye binasının 19. yüzyılda, Orhan Külliyesi'nin medrese ve imaretinin bir zamanlar bulunduğu alanda inşa edilmiş olması, bu bölgenin kentin merkezi olarak önemini yansıtmaktadır. Bu bina günümüzde de belediye binası olarak hizmet vermektedir.

Külliyeler, orijinal kamusal işlevleri ile paralel olarak, hâlâ orada yaşayan halkın sosyal, kültürel ve dini ihtiyaçlarını karşılayan odak noktaları olup, Bursa'nın Osmanlı karakterini yansıtmaktadır ¹¹¹.

17. yüzyıldan sonra hem Bursa'da hem de diğ r kentlerde külliye yapımının azaldığı görülmektedir. Bu durumun en büyük nedeni şüphesiz devletin i te de dışta yaşamış olduğu siyasi sorunlardır. 17. ve 18. yüzyıllardan sonra bütün devlet sürekli savaş halinde bulunmaktaydı, ancak savaşlar da devletler için maddi bir sorun teşekkül etmekteydi. Büyük devletler bu sorunu sömürgecilik ile hallederken Osmanlı Devleti ise kendi vatandaşlarından topladığı vergilerle halletmeye çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde tüm şehirlerde olduğu gibi Bursa'da da büyük oranda halktan vergi alınmaktaydı. Bu durum varlıklı ailelerin hem de diğ r vatandaşların belini b kmekteydi. Bu yüzden de bu tarihlerden itibaren Bursa'da külliye yapımı olmamıştır.

20. ve 21. yüzyıllara gelindiğinde ise artık külliyeler Bursa'ya tarihi bir doku kazandırmaya başlamıştır. Gerek Bursa Büyük şehir Belediyesi gerek özel kuruluşlar ve diğ r yerel yönetimler bu tarihi yapıları restore ederek Bursa'nın tarihine kazandırmaya başlamıştır. Bugün bu yapılar Bursa'da yerli ve yabancı turistlere hizmet vermektedir.

¹¹¹ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Curalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

Osmanlı Devri Bursa Sultan Külliyesi / Kaynak: Bursa Alan Başkanlığı

A. C. BURSA'DAKİ SULTAN KÜLLİYELERİ

A.C. a) ORHAN KÜLLİYESİ

Orhan Külliyesi Krokisi / Kaynak: Bursa Alan Başkanlığı

1324 yılında tahta geçen Orhan Bey, 1326 yılında Bursa'yı ele geçirmiş ve görkemli bir törenle kente girmiştir. Orhan Bey, o tarihte, sur dışına taşmamış olan kentin doğu yönünde gelişmesini sağlamak amacıyla, Aşağı Hisar'ı ve kendi adını taşıyan külliyei inşa ettirmiştir.

Orhan Külliyesi $\perp$ (Ters T) plân yorumunda cami, medrese, aşhane, Emir Hanı, hamam, zaviye ve mektepten oluşan külliye medrese, aşhane, zaviye ve mektep günümüze ulaşmamıştır. Bursa Orhan Külliyesi, Anadolu Beylikleri paralelinde Anadolu Şelçukluları'na bağlı Eşrefoğulları'dan sonra Osmanlılar bağımsız bir beylik olarak ilk külliye bütünlüğünün sağlandığı bu külliyei inşa etmişler ve sonraki örneklerle de gelişmeyi sürdürmüşlerdir ¹¹².

Bursa Orhan Külliyesi, külliyein bütünü içinde ilk defa ticarî amaçlı bir yapının da yer alması ile ayrıca önemli olmaktadır. Emir Hanı, 14. yüzyılın ilk yarısında bir taraftan külliye kuruluşu içerisinde yer alması ile diğer taraftan kervansaray plânlaması ile gösterdiği özelliklerle dikkati çekmektedir ¹¹³. Külliyein ilk yapıldığında yüksek duvarlar ile çevrelendiği tarihi kayıtlarda ifade edilmektedir. Medrese ve imaret 1935'lere kadar mevcut iken günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

¹¹² Engin Yenal, a.g.e., s. 108.

¹¹³ Gönül Cantay, a.g.e, s. 309.

a) Orhan Bey Camii: Bursa’da Orhan Gazi’nin ismini taşıyan iki camiden birisi kale içindedir ve 1337 – 38 yıllarında inşa ettirilmiş olduğu burada keşfedilen bir kitabe sayesinde tespit edilmektedir. Bu tarihin kısa bir süre sonrasında, 1339- 40 yıllarında ise kalenin altında bulunan düzlüğe yine Orhan Gazi tarafından Osmanlı Dönemi Bursa’sının kurulmasının ilk aşamasında olarak değerlendirilebilecek bir külliye yaptırılmıştır. O zamana kadar hisar içinde sıkışmış olan kentin hisar dışına çıkmasına sağlayan ve içinde bir imaret, hamam ve kervansarayın olduğu külliyenin merkezini bu cami oluşturmaktadır ¹¹⁴.

Bursa’da zaviyeli / tabhaneli planda yapılan ilk eser olan Orhan Camii mihrap ekseninde arka arkaya iki kubbeye, yanlarda iki adet eyvana ve son cemaat mahalline sahiptir. Beden duvarları silisli moloz taş ve tuğla ile işlenmiştir. Duvar yüzeyleri, her cephede zeminden kirpi saçağa kadar iki adet sivri kemerli silmeyle hareketlendirilerek içlerine tek veya altlı üstlü iki pencere açılmıştır. Ortadaki bölümün kubbesi diğerlerinden daha yüksek tutularak Türk üçgenlerine oturtulmuş, kemer ağzının tuğla süslemeleri de iyice belirtilmiştir. Beden duvarları almaşık iken son cemaat yerinin ayakları tamamen kesme taştan, üst tarafı da üç sıra tuğla, bir sıra kesme taşla örülerek binanın ön cephesine abidevi bir görünüş kazandırılmıştır. Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan minarenin on basamağı küfeki olup buraya kadarki kısım ilk minareye aittir, bundan sonrası kaygan taşı kaplıdır ve XVII. yüzyıldan kalmadır. Kurşun kaplı külah 1899’da somaki taştan yeniden yapılmıştır ¹¹⁵.

1413 tarihinde, Çelebi Sultan Mehmed Rumeli seferindeyken, Karamanoğlu II. Mehmed Bey, kaleye çekilerek eski kenti savunmaya çalışmıştır. Bir ay devam eden bu kuşatmanın son günlerinde, Karamanoğlu II. Mehmed Bey, Ulu Cami ile birlikte Orhan Camii’ni de yakmıştır. Bu yangında caminin son cemaat yeri ve giriş cephesi zarar görmüştür. Caminin, taçkapısı üzerindeki kitabeden, 1339 – 1340 tarihinde Orhan Bey tarafından yaptırıldığı Karamanoğlu II. Mehmed Bey’in Bursa’yı işgali sırasında camiyi yaktığı ve yapının, Çelebi Sultan Mehmed’in emriyle Cezir Bayezid Paşa tarafından, 1417 yılında onartıldığı belirlenmektedir ¹¹⁶.

¹¹⁴ Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Cilt I. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014, s. 174.

¹¹⁵ Doğan Yavaş, “Orhan Gazi Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXXIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 387 – 388.

¹¹⁶ Engin Yanal, a.g.e., s. 108.

Cümle kapısından ulaşılan ufak bir kubbe ile örtülü holün sağında ve solunda iki küçük oda yer almaktadır. Sağdaki oda, 1863'te Ahmed Vefik Paşa'nın Hudavendigâr müfettişliği döneminde kütüphaneye dönüştürülmüş ve 1969 yılına kadar Orhan Kütüphanesi olarak kullanılmıştır. Dört basamakla çıkılan mihrap bölümünü örten hafif oval biçimli kubbe iri Türk üçgenli ve tromplu sekizgen kasnağa oturmaktadır. Kubbenin göbeğinde bulunan süslemenin eteklerinde esna-i hüsnadan bazı isimleri mihrabın taç kısmında sülüsle müsenna olarak kelime-i tevhid yazılıdır. Mihrap nişinde bir madalyon içinde nefis bir şekilde istiflenmiş aynalı sülüs yazı ile İsrâ sûresinin 84. ayeti yer almaktadır. ¹¹⁷.

Orhan Gazi Camii'nin mihrabı başlıklı sütunçeleri, mukarnaslı kavsarası, kavsaranın koltuklarındaki stilize bitkisel motifleri, geometrik süslemeli geniş bordürü ve dış bordürdeki mukarnas dizisiyle klasik Osmanlı mihrabı formundadır ve Yıldırım Camii, Ulucami, Hudavendigâr Camii mihraplarına örnek teşkil etmiştir ¹¹⁸.

Bu camiden bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah 1899'da Bursa'da bulunmuş olan Kınçov'dur. Seyyah bu caminin Ulu Cami yakınlarında olduğunu söylemiş, bunun dışında neden seyahatnamelerde yer etmediğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilecek biçimde herhangi bir özelliği bulunmayan küçük ve loş bir yapı olarak tanımlanmıştır ¹¹⁹.

b) Han (Emir Hanı): Orhan Gazi tarafından inşa ettirilen ve bir cami, bir hamam, bir medrese, bir mektep ve bir imarattan oluşan büyük bir külliye'nin parçasıdır. Arazi seçiminde, kentin gelişiminin dikkate alındığı ve külliye'nin, kentin doğusunda boş bir alana inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Külliye'nin inşasıyla canlanan bu bölge, bugün dahi Bursa'nın ticaret merkezidir ¹²⁰. Külliye'ye gelir getirmesi amacıyla Bursa Ulucami'nin kuzeydoğu köşesinde fetihten sonra at pazarının kurulduğu bölgeye inşa ettirilmiştir. Belgelerde Bezzazistan, Eski Bezzazistan, Bey Ham, Sultan Ham, Kervansaray gibi isimlerle de geçmektedir ¹²¹.

1339'da yaptırılan Emir Han'ının en önemli işlevi, tüm büyük İslâm kentlerinde var olan, geleneksel kurgudaki bir kurum sayılan: *Bezzazistan* (Bedesten)'in işlevini yüklenmiş olmalıdır. (Ancak, bunun hanın plansal kurgu ve yapısal özellikleri bakımından *geçici* (bir

¹¹⁷ Doğan Yavaş, (2007), a.g.e., s. 388.

¹¹⁸ Doğan Yavaş, (2007), a.g.e., s. 388.

¹¹⁹ Fahri Yıldırım, a.g.e., s. 189.

¹²⁰ Engin Yanal, a.g.e., s. 111.

¹²¹ Doğan Yavaş (2007), a.g.e., s. 388.

bakıma zoraki) olarak yüklenilmiş bir işlev olduğu da unutulmamalıdır.) Han'ın Orhan Külliyesi'nin yerleşiminde batıya doğru en dıştaki ögesi olması, Hisar'dan gelen bir yolun üzerinde yer alması ve ana girişinden de burada bulunuşu, çarşı bölgesinin gelişimini yönlendirmeye yönelik bir anlayışı yansıttığı söylenebilir ¹²².

Bina, kesme taş ve tuğladan örülmüş kalın ayaklara oturan beşik tonozlarla örtülü revaklarla çevrili ki katlı, avlulu, altta otuz altı, üstte otuz sekiz olmak üzere toplam yetmiş dört adet depo ve dükkandan ibarettir. Dükkanlar ve depolar da tonozlu olup sadece birinci kat revakının dört köşesinde birer kubbe vardır. Ulucami inşa edilirken hanın ahırları toprakla doldurularak doğu minaresinin altında kalmıştır ¹²³.

Girişin ili yanında “*mizân*” (kantar) için ayrılmış iki küçük odanın bulunduğu bir geçitten sonra genişçe bir revakın çerçevelediği, kenarları 26'şar metreyi aşan kare biçimli bir avluya geçilmektedir. Avluda özgün kurguda bir mescid veya şadırvanın bulunmayışı, buranın sadece kervanların getirdiği malların sergilendiği, satıldığı veya el değiştirildiği bir mekân olduğunun kanıtıdır. Girişin tam karşısında ve avlunun güneyinde tonoz örtülü bir ahırın yanı sıra depo olarak kullanıldığı sanılan irili ufaklı otuz altı hücre bulunmaktadır. Üst kattaki otuz yedi hücreyse (1544 belgelerinde yapılan *Kervansaray* olarak söz edilmiş olması nedeniyle) dışarıdan gelen tüccarların konaklamasına ayrılmış olmalıdır. Emir Hanı, 1390'larda Yıldırım Bayezid'in gerçek anlamdaki Bezzazistan'ı yaptırması sonucu, geçen süreçte belirgin işlevsel değişime uğramıştır. Ancak 1450 tarihli Şer'iye Sicilleri'nde Emir Hanı'ndan “*Kent'in kapısı*” olarak söz edilmiş olması, önemini hâlâ sürdürdüğünün bir kanıtı sayılabilir. Gene, 1544 belgelerinde Kepenekçilerin bir süredir burada yerleşmiş olduklarını, hanın içinde ve çevresinde çok sayıda bıçakçı, attar ve mücellid işyerinin bulunduğunu öğreniyoruz. 1670 belgelerinde de Han'dan “*Babar Kapanı*” söz edilmektedir ¹²⁴.

Emir Hanı'nda avlunun her iki yanında sıralanan penceresiz mahzenlerin daha sonra yapılacak Bedesten'dekilerle benzer oluşu, hanın sadece giriş katının Bedesten işlevi gördüğünü anımsatır. Bu nedenle olacak 1522 belgelerinde Emir Han'dan hâlâ “*Han-ı bezzaziye*” olarak söz edilmektedir ¹²⁵.

¹²² Engin Yenal, “*Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa*”, Cilt I, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi Yayınları, Yıl, 2013, s. 281.

¹²³ Doğan Yavaş, (2007) a.g.e., s. 388.

¹²⁴ Engin Yenal (2013), a.g.e., s. 282.

¹²⁵ Engin Yenal (2013), a.g.e., s. 282.

Han 1544 yılında yanmış. 1634'te tamir edilmiş. 1674 depreminde kapısı yıkılmış, 1788'de tekrar yanmış. 1855 depreminde zarar görmüş. 1958'deki büyük çarşı yangınında harap olmuş ve 1962-1963 yıllarında yapılan tamirâtı ile günümüze kadar gelmiştir. Evvelce ahşap çatılı ve kiremitli olduğu anlaşılan yapı son onarımında kâgîr olarak inşa edilmiştir. Bursa'ya gelen kepenekçilerin mecburi konağı olan hanın kapısında sabun satılırdı. Ayrıca şehirde alınıp satılan her türlü malzeme bu handa tartılır, tartılardan elde edilen kantariye resmi hanın gelirini teşkil ederdi. Kapının sağında ve solunda kantar ve levazımının asılı durduğu kantarcılara ayrılan üç adet oturma yeri halen mevcuttur ¹²⁶.

c) Hamam: Yan yana inşa edilmiş bir çifte hamamdır. Geçen zaman içinde bıçakçı ve hallaçlar gibi etrafındaki esnafın adıyla da anılmış, bir ara sadece kadınlar hamam, daha sonra kahvehane olmuştur; günümüzde ise Aynalı Çarşı adıyla kullanılmaktadır. Hamamın erkekler kısmı 140 m² kadar soğukluğu, arada ılıkılık ve hela, daha sonra sıcaklığı ile uzunlamasına bir plan gösterir. Dört eyvanlı olup sıcaklığın köşelerinde halvetler bulunur. Yan tarafındaki kadınlar kısmının soğukluk, ılıkılık ve iki halveti daha küçük ölçülerdedir. Duvarları taş-tuğla işçiliğine sahiptir, kubbeleri Türk üçgenli kasnaklara oturmaktadır ve tuğladan kirpi saçaklıdır. 1958 yangınından sonra tamir edilen hamamın erkekler kısmı çarşı olarak düzenlenmiş, güney ve batı cephelerinde iki kapı açılmış, soğuklukla ılıkılık ve göbektaş arasındaki duvarlar kaldırılmış, su deposu dükkâna çevrilmiş, külhanı da tamamen yok olmuştur ¹²⁷.

d) Orhan Külliyesi'ne Ait Şekiller:

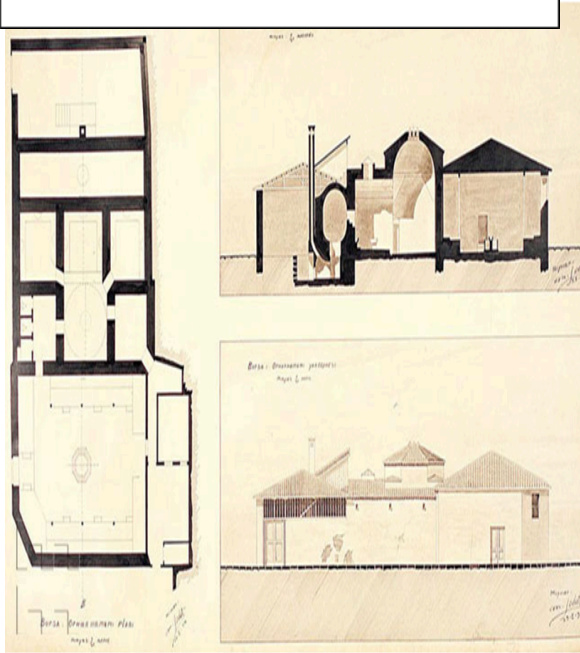
¹²⁶ Doğan Yavaş (2007), a.g.e., s. 388.

¹²⁷ Doğan Yavaş (2007), a.g.e., s. 309.

Bursa Orhan Külliyesi, Camisi

Bursa Orhan Hamamı

A. C. b) YILDIRIM KÜLLİYESİ (İMARETİ)

Yıldırım Külliyesi Krokisi / Kaynak: Bursa Alan Başkanlığı

Yıldırım Bayezid'in dedesi Orhan Gazi'nin vakıf arazisi olan bölgeye karışık Ortakızık köyü Orhangazi Vakfı'na verilmiş, Yıldırım Külliyesi bu arazi üzerinde 1391-1395 yılları arasında inşa edilmiştir. Vakfiyesi 1400 tarihlidir. Bir tepe üzerine yerleştirilen külliye cami, medrese, imaret, hamam, türbe ve külliye'den uzakça bir yerde bulunan darüşşifadan meydana gelir ¹²⁸. Ayrıca külliye'ye ait şehir merkezinde bir de bedesten bulunmaktadır.

a) Yıldırım Cami: Erken dönem Osmanlı külliyelerindeki camileri mimari yönden inceleyen araştırmacılar, bunların yapılış amaçlarıyla ilgili farklı görüşler sürmüşlerdir. Bazıları, bu yapıların sadece mabet amaçlı inşa edildiğini iddia ederken, kimisi de tamamen sosyal amaçla inşa endişeleriyle tesis edildiğini savunmuşlardır. Vakfiyede “*zâviyetü’ş-şerîfe ve’l-‘imaretü’l-latîfe*” adıyla anılmasından hareketle Yıldırım Cami'nin benzer bir gaye ile yapıldığını söyleyebiliriz ¹²⁹.

Cami olmadığını iddia edenler, muhtemelen tabhâne denilen kısmın camiden ayrı bir birimin olduğunu ve bu nedenle bu yapıların zaviye olduğunu düşünüyorlardı. Ancak 1551 tarihli bir sicil kaydı tabhânelerin kesinlikle camiye bitişik olduğunu gösterir ¹³⁰. Bundan

¹²⁸ Doğan Yavaş “Yıldırım Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XLIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 532.

¹²⁹ M Asım Yediyıldız “Yıldırım Külliyesi (İmaareti)”, *Sultan Yıldırım Bayezid Han Ve Dönemi*, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Gaye Kitapevi, 2013, s. 367-368.

¹³⁰ M. Asım Yediyıldız, a.g.e, s. 369.

dolayı da Yıldırım Cami'sini zaviyeli cami olarak nitelemek gerekir. 1854 Depreminde ciddi zarar gören caminin üst yapısı 19. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir ¹³¹.

Caminin taçkapısı, son cemaat yerindeki mihrap nişleri, pencere sövelerindeki ince mukarnaslar ve içeride iki kubbeli mekânı ayıran büyük kemerin ortasındaki mermer işlemler etkileyici bir güzelliğe sahiptir. Pencere ve kapıların etrafındaki mermer sövelerin süslenmesi yine ilk defa bu yapıda görülmektedir. Bu tarz işçilik daha sonra Bursa Yeşilcami ve Dimetoka Çelebi Sultan Mehmed Camii'nde uygulanmıştır ¹³².

Caminin doğu ve batısında ve giriş kapısının yanlarında tabhâne adı verilen dört hücre bulunuyor, buralarda daha ziyade “âyende ve revende” yani misafirler kalıyordu. Gelenlerin bir kısmını âlimler oluşturuyordu. Tabhâneler, namaz kılınan alana açılıyordu ve üzeri kubbeli ile örtülü idi ¹³³. Plan şeması bakımından tabhâneli gruba giren cami Orhan Camii ile I. Murad'ın Çekirge'deki camisinin bir benzeri olmakla birlikte mimari ve işçilik açısından onlardan daha üstündür. Odaların girişi başlangıçta içeriden iken, son zamanlarda medhal açıklığına bakan pencereler büyütülerek dışarıdan girme imkânı sağlanmıştır. Osmanlı mimarisinde Bursa kemeri bir kemer şekli de ilk defa bu camide uygulanmış, bu kemer hem son cemaat yerinde hem de taçkapı kemerinde kullanılmıştır. Caminin planı simetriktir ¹³⁴.

Girişteki odaların üzerinde bina içinden çıkılan bir mekân daha mevcuttur ki, halk dilinde hünkâr mahfili olarak bilinen bu kısmın hangi amaçla yapıldığı bilinmektedir. Sicil kayıtları bu mekânları “sofa” olarak nitelemektedir. Caminin merkez girişinde, bugün mevcut olmayan bir şadırvanın olduğu söylenmektedir ¹³⁵.

Almaşık duvar örgüsü denilen ve erken devir Osmanlı mimarisinde uygulanan, Bursa'da çeşitli örnekleri bulunan kaba dere taşı ile tuğla, ardından kesme küfedeki taşı ve tuğla ile yapılan duvar örgüsünden sonra dantel gibi işlenmiş mermer kaplama bir yapının ortaya çıkışı mimaride bir yükseliş sürecinin göstergesidir ¹³⁶. Ayrıca caminin içi ses bakımından çok hassas olup hafif bir ses caminin her tarafında duyulur ¹³⁷.

¹³¹ Ali Uzay Peker, “Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi”, *Tasarım Merkezi Dergisi*, Temmuz – Ağustos 2007, s. 32.

¹³² Doğan Yavaş (2013) a.g.e., s. 532.

¹³³ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 370.

¹³⁴ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 532.

¹³⁵ M. Asım Yediyıldız a.g.e, s. 370.

¹³⁶ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 533.

¹³⁷ Şeref Erler, a.g.m., s.26.

b) Yıldırım Medresesi: Caminin kuzeybatısında inşa edilen ve külliye'nin en önemli unsurlarından olan medrese, 1924'e kadar işlevini sürdürmüştür. Bu tarihten 1948'e kadar harabe bir vaziyette iken Sağlık Bakanlığı tarafından restore edilerek 1951'de dispanser haline getirilmiştir ¹³⁸.

Bir dersane ve yirmi odadan oluşan bu yapı önü kapalı ilk Osmanlı medresesi olup mihrabı bulunmamaktadır. Büyük bir giriş kapısı olan medresenin ortasında boş bir avlu mevcuttur. Yanlarında iki hücrenin yer aldığı dersane, medresenin batı cephesindedir. Doğudan girişin yanlarında ikişer odası olan medresenin sekizi kuzey, sekizi güney cephesinde olmak üzere on altı odası karşılıklı sıralanmıştır. Medresenin girişteki köşelerde yer alan odaların müderris, muîd, bevvâb ve helâya ait olduğu tahmin edilmektedir ¹³⁹.

“Ulûm-i şer’iyye ve Arabiyye ile ilm-i mizân” öğretimine tahsis edilen medrese, muhtelif sebeplerle pek çok onarım görmüş, ancak aslî bünyesinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Lodosların, yıldırımların ve zamanın darbeleriyle sık sık tamirat gerektiren medrese, kaynaklarda aydınlatıcı bir olmamakla beraber, Bursa’nın kaderine ortak olarak, herhalde 1855 depreminin hedefi haline gelmiş olabilir ¹⁴⁰. Onarımlara rağmen aslı mimarisini koruyan yapının yalnız çatısı, daha önce kurşunla örtülüyken sonraları kiremitle örtülmüştür ¹⁴¹.

c) Darüşşifa: Osmanlı’nın ilk hastanesi ve tıp medresesi olarak bilinen bu yapı, kuşkusuz külliye'nin en önemli unsurlarından birisidir. Yıldırım Cami’sinin güneydoğusunda kurulmuştur. İnşa tarihi ile ilgili çeşitli rivayetler olmakla birlikte, her hâlükârda vakfiyenin düzenleniş tarihi olan 1400’den önce tamamlanmış olmalıdır. Burası ilk Osmanlı hastanesi sicillerde genellikle “darüşşifa” nadiren bimârhâne” ve “tîmarhâne” adı kullanılmıştır. ¹⁴²

XIX. yüzyıl ortalarında, bir süre akıl hastanesi olarak hizmet veren darüşşifâ, yaklaşık 4. 5 asırdır Bursa ve çevresinde hizmet veren tek sağlık müessesidir. Bilinen son tabib Efendi, 1839’da, vefatına kadar burada görev yapmıştır. Bu tarihten sonra bira baruthane olarak kullanılan yapı, daha sonra bu özelliğini de yitirmiş ve son derece harap hale gelmiştir ¹⁴³.

¹³⁸ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 370.

¹³⁹ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 371.

¹⁴⁰ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 371

¹⁴¹ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 533.

¹⁴² Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 533.

¹⁴³ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s.372.

Yapı bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve göz hastanesi olarak hizmet vermektedir.

Darüşşifanın ortada şadırvanı olan bir çevresinde sağlı sollu sıralanmış ocaklı onar odası, giriş kapısının yanında ikişer ve güney cephesinde köşelerde diğerlerine daha büyük iki oda olmak üzere toplam yirmi altı oda ve bir dershanesi vardır. Giriş kapısının batısındaki iki oda muhtemelen tabib ve eczaerlere aittir. Doğu tarafındaki iki odadan hemen kapının yanındakinin matbah, diğerinin tuvalet olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Şadırvanlı avlunun doğu ve batısında sıralanmış yaklaşık 12m² büyüklüğünde yirmi oda hastalar için yapılmıştır. Güneyde dershanenin iki tarafındaki iki büyük oda Ayverdi'ye göre muayene ve bekleme odasıdır. Ancak tamirat kayıtları, bu odalardan birinin her hâlükârda hekimbaşı odası, birinin eczane diğerinin de tuvalet olduğunu göstermektedir. Darüşşifa kadrosu içinde iki hekimbaşı, bir aşçı ve bir ekmekçi olduğuna göre bunlar için de ayrı odalar tahsis edilmiş olmalıdır. Buna göre geriye kalan üç odadan birisinin matbah, birisinin hekim diğerinin de hastalara ait yiyeceklerim depolandığı kiler olduğu söylenebilir ¹⁴⁴. Zaten bir odanın kiler olarak kullanıldığı tamir kayıtlarında görülmektedir.

Darüşşifanın güney cephesindeki büyük odanın derslane olduğu veya sonradan dönüştürüldüğü iddiaları kanaatimizce mümkün değildir. Zira ne siciller me de muhasebe kayıtlarında buna ilişkin bir bilgi bulunmamıştır. Dolayısıyla derslane olduğu iddia edilen bölümün ameliyathane olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Zira XV. yüzyılda darüşşifada pek çok ameliyat yapıldığı bilinmektedir ¹⁴⁵.

Kısaca, sicillere kaydedilmiş onarım belgeleri dikkatle incelendiğinde, her hâlükârda hastalara tahsis edilmiş yirmi odanın dışında kalan odadan her birinin tuvalet, birinin macunhâne, birinin başhekim odası, birinin kiler, birinin matbah, diğerlerinin de matbah, diğerlerinin de ameliyathane ve bevvâb odası olarak kullanıldığı tahmin edilebilir ¹⁴⁶.

d) İmâret: Külliye meydana getiren temel birimlerden birisi de imârettir. Vakfiyede imâret adıyla ayrı bir yapıdan bahsedilmemekle birlikte, sicillerde hem külliyenin bütünü hem de sonraları matbah, aşhane, fırın ve ahırdan oluşan kısım için bu tabirin kullanıldığını görüyoruz ¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Doğan Yavaş (2013), s. 533.

¹⁴⁵ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 372.

¹⁴⁶ Doğan Yavaş (2013), s. 533.

¹⁴⁷ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 374.

İmâretin külliyesinin umumi bir plan içerisindeki yeri bilinmekle, bugün kendisinden hiçbir eser kalmamıştır. Sadece güney duvarlarına ait bir temel kalıntısı mevcuttur. Söz konusu plan incelendiğinde imâret caminin güneydoğusunda bulunan bugünkü Yıldırım İlkokulu'nun hemen güneyinde olduğu düşünülmektedir ¹⁴⁸.

Elimizdeki bilgiler imâretin fiziki yapısını tasvir için yeterli değildir. Sadece muhtelif sebeplerle geçirdiği onarımlara dair sicillere intikal edem kayıtlardan, aşhaneden ayrı olup olmadığı belli olmayan bir matbahın, bir fırının ve kapısı önündeki bir sofanın tamir edildiği anlaşılmaktadır. İmâret ile ilgili son onarım belgesi 1825 tarihini taşımaktadır. Bu onarımda, çatı kiremitleri yenilenmiş ve ambar tamir edilmiştir ¹⁴⁹.

Elimizdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, imâretin, külliye personeli ve misafirler için yemek ve ekmek pişirilen bir matbahla bir fırını ve erzakların depolandığı bir kileri mevcuttur. Çeltik ve buğday gibi hububatların konduğu ambar ise imareten ayrı olarak yapılmış olmalıdır. Ancak ne bu yapının ne de vakfiyede belirtilen ahırın yerlerini ve fiziki durumlarıyla ilgili her bilginiz mevcuttur. Nihayet bütün temilâtıyla imaretin 1828 yılına kadar faaliyetini sürdürdüğü bilinmektedir ¹⁵⁰.

e) Yıldırım Türbesi: Külliyesinin genel planında, medresenin doğusunda bulunan ve Osmanlı mimari tarihine, ilk revaklı türbe olarak geçen bu yapı, aynı zamanda Yıldırım Bayezid'in mezarının bulunduğu yerdir ¹⁵¹.

Güzel sülüs bir yazıyla yazılmış kitabesine göre, Yıldırım Bayezid'in oğullarından Süleyman Han tarafından 1406 yılında yaptırıldığı söyleniyorsa da Semiha Ayverdi'nin yayınladığı 1400 tarihli Arapça vakfiyede “türbe”den söz edilmesi, onun Yıldırım Bayezid tarafından başlanıp bitirilemediğini veya vakfiye önceden düzenlendiği halde Timur hadisesinden dolayı inşaatına teşebbüs edilmediğini düşündürmektedir ¹⁵².

Mimar Ali b. Hüseyin tarafından inşaatı 5.5 ayda tamamlanan türbe külliyesinin diğer bölümleri gibi tarihinde pek çok onarım görmüş ve bu onarımlarda daha ziyade kitabe

¹⁴⁸ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 374.

¹⁴⁹ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 374.

¹⁵⁰ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 375.

¹⁵¹ M. Asım Yediyıldız a.g.e, s. 375.

¹⁵² M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 376.

kurşunları tamir edilmiştir. 1262 tarihli bilinen son onarım ise, asıl yapıda önemli bir değişiklik yapılmamıştır ¹⁵³.

Türbede beş mezar bulunmaktadır. Bunlardan biri Yıldırım Bayezid'e aittir. Onun hemen sağında oğlu İsa Çelebi'nin, solunda zevcesinin ayak tarafında isimleri bilinmeyen iki kadının sandukası mevcuttur. Karamanoğlu'nun Bursa'yı işgalinde, Yıldırım Bayezid'in cenazesini mezardan çıkararak yaktığı rivayet edilir ¹⁵⁴.

f) Çeşme: Yıldırım, Şeyh Murad Yaylası'ndan doğan Akçağlan Suyu'nu külliyesine getirmeyi de ihmal etmemiştir. Büyük kanallarla getirdiği saf, soğuk ve pek çok hastalığa iyi geldiği söylenen "Akçağlan" suyu, çevredeki mahallelere ve külliyesi dışında yedi yere yaptırdığı çeşmelere akıtılmıştır. Çeşmelerden biri Yıldırım civarında olup Kızık Çeşme diye anılmaktadır. Arkasına mermerden bir "sanduka" yaptıran Yıldırım, bu çeşmeden başka Mücellidi Mahallesi'ne inşa ettirdiği mescidin yanına da Akçeşme'yi inşa ettirmiştir ¹⁵⁵.

g) Diğer Yapılar: Külliye gelir getirmek amacıyla yapılmış musakkafât türü binaların ilki hamamdır. Külliye'nin genel planına göre, caminin batısına düşmektedir. Hamam, Bursa'daki hamamlara göre küçük olup, bir "soğukluk" ve "ılık"tan müteşekkildir. Hamam, bugün yine asli fonksiyonuna döndürülmüş olarak özel şahıslar elinde bulunmaktadır ¹⁵⁶.

Hamama dair sicillere intikal eden kayıtlar, daha ziyade icar ve onarım belgeleridir. Elimizdeki belgelere göre, hamam 1605'te büyük çapta onarım görmüştür. Külliye'nin akarâtı sayılırken bir de bedestenden bahsedilmektedir. Ticari merkez olması dolayı "bezzazistan" da denilen bu yapı, külliyeden ayrı olarak Ulu Cami'nin kuzey kısmına yapılmıştır. Toplam altmış sekiz dükkânı bulunan bedesten on iki işyeri Orhan Gazi evkafına aittir. Bedestenin otuz iki mahzeni ve dört kapısı vardır ¹⁵⁷.

Bedestenle ilgili tamir kayıtlarına rastlanmamakla birlikte özellikle 1955 depreminde kubbelerinin büyük hasar gördüğünü ve tamir edildiği belirtilmektedir. 1957'de çıkan bir yangında büyük hasara maruz kalmış ve yeni baştan esaslı bir onarıma tabi tutulmuştur.

¹⁵³ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 376.

¹⁵⁴ Doğan Yavaş (2013), s. 533.

¹⁵⁵ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 376-377.

¹⁵⁶ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 377.

¹⁵⁷ M. Asım Yediyıldız, a.g.e., s. 377- 378.

1960’da on kubbesi yenilenmiş, her tarafı sıvanmış ve ortasına bir şadırvan ilave edilmiştir. Bedesten bugün, diğer birçok vakıf binası gibi, özel şahısların elinde bulunmaktadır ¹⁵⁸.

h) Yıldırım Bayezid Külliyesi’nin Gelirleri:

Bursa şehri ve civarında

Bursa bedestenini içinde ve çevresindeki dükkânların tamamına yakını

Yıldırım Hamamı

Bursa civarında otlayan 500 manda

Kuyuluca civarında otlayan 2000 sığır

Direkli Köyü

Gemlik Kasabası

Tuzla Köyü ve bu köydeki aynı adlı tuzların yarı hissei

Abalyanut Kalesi

Samanlu Köyü ve civarında oturan yüzlerce köle

İnegöl civarında

Mirahur Ali Bey Köyü

Sultanöyüğü civarında

Devrek Köyü

Yassıöyük Köyü

Sultanöyüğündeki Metalip Korusunda otlayan 32.000 koyun

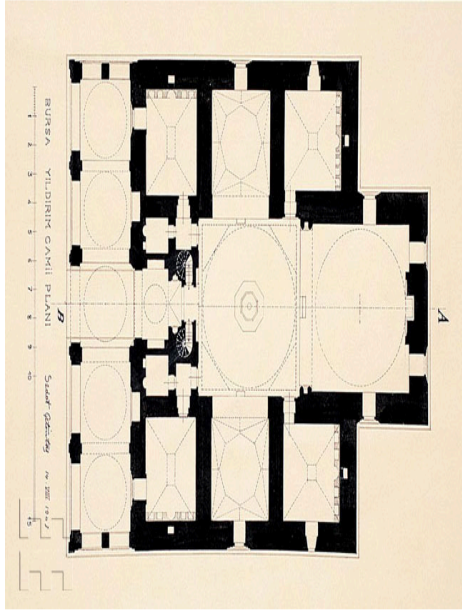
Kocaili civarında

Niğde Köyü ¹⁵⁹.

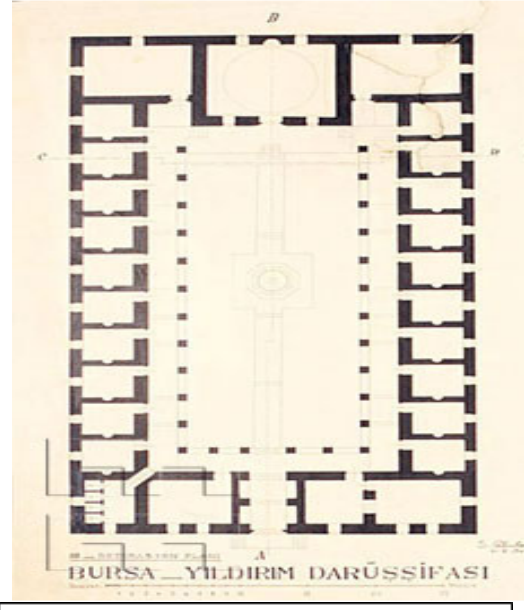
¹⁵⁸ M. Asım Yediyıldız, a.g.e, s. 378.

¹⁵⁹ Sezai Sevim, “Yıldırım Bayezid’in Vakıfları Ve Bursa’ya Etkisi”, *Sultan Yıldırım Bayezid Han Ve Dönemi*, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Gaye Kitapevi, 2013, s. 397- 398.

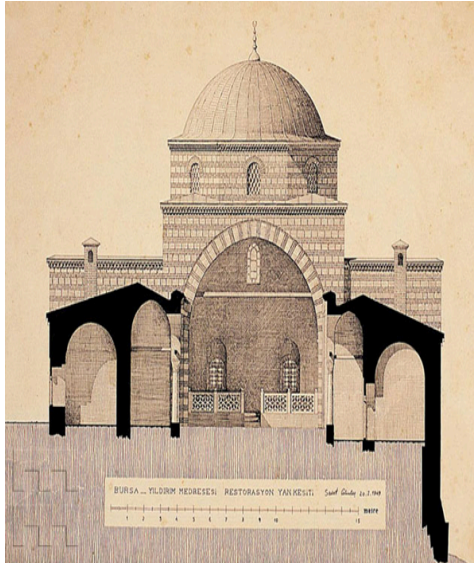
1) Yıldırım Külliyesine Ait Şekiller:

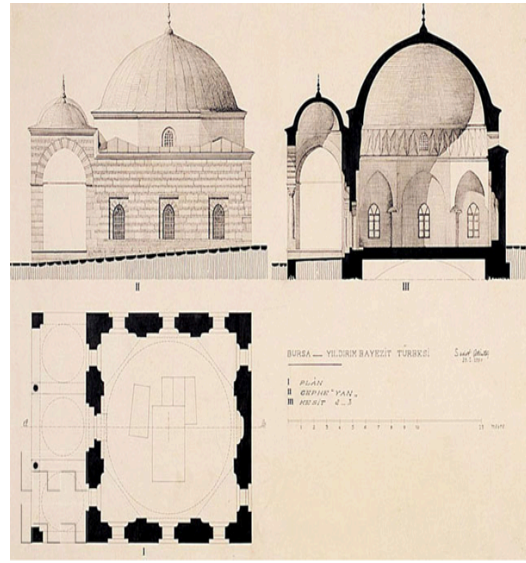
Bursa Yıldırım Camii

Bursa Yıldırım Darü'sşifası

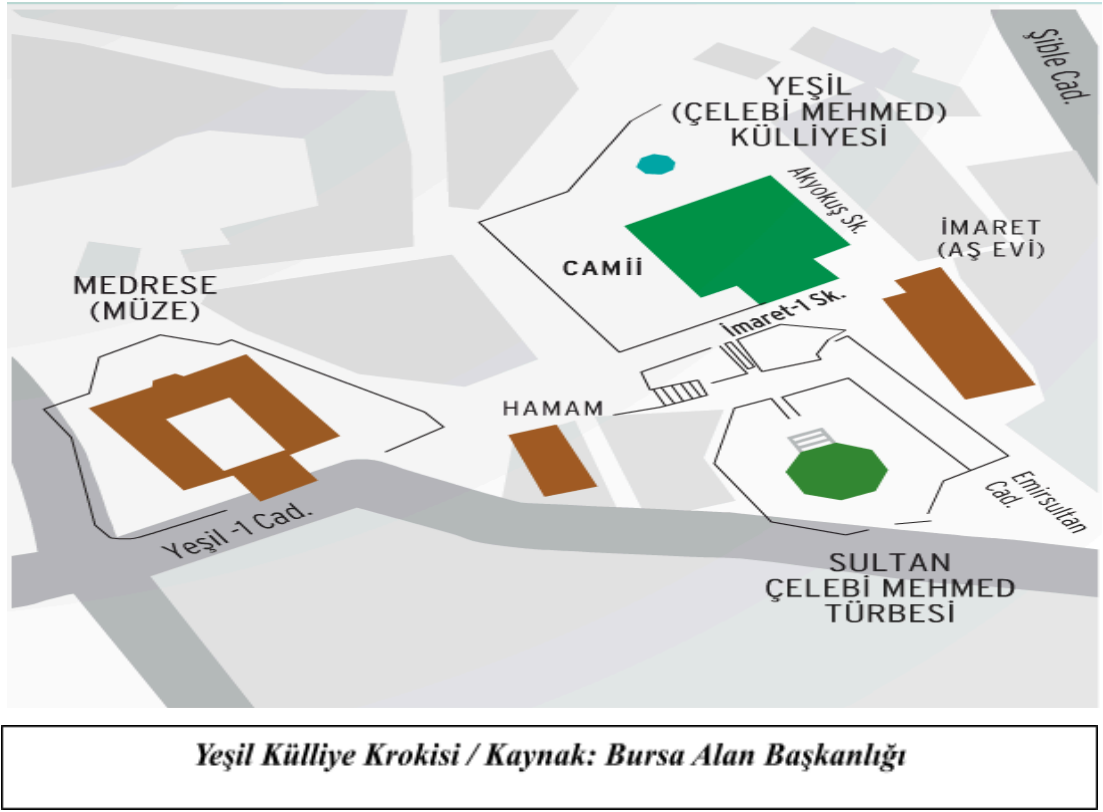

Bursa Yıldırım Medresesi

Bursa Yıldırım Bayezid Türbesi

A. C. c) YEŞİL KÜLLİYE

Yeşil Külliye cami, yeşil türbe, medrese, imaret ve 1485 yılında ilâve edilen hamamdan ibarettir. Yeşil Külliye'nin mimarı Tokatlı Hacı İvaz Paşa'dır. Ancak külliye'nin süslemeleri ve çinileri Tebrizli ustalara aittir. Ancak bu yapının çinileri 19. yüzyılda yurtdışına çıkarılacaktır. Çiniler Paris'te bir müzede sergilenmektedir ¹⁶⁰.

Yeşil Külliye taş işçiliği ile yeni bir dönemin başlayacağını belirtmiştir. Bu durum Klasik Osmanlı Mimarisinin ayak seslerinin çok çok önceden duyulmasıdır. Yeşil Külliye'nin en büyük özelliklerinden biri diğer yapılarda çok fazla görülmeyen altı kitabeye sahip olmasıdır.

Yeşil Külliye'nin geçirdiği ilk onarım 1647 yılında Hassa mimarı El Hacı Mustafa b. Abidin tarafından gerçekleştirildi. İkinci tadilat ise 1769 yılında mimar Es Seyyid El Hacı Şerif Efendi'nin idaresinde yapıldı. Bu tadilatların ardından külliye herhangi bir kayıp vermemiş eski görünümüne yeniden kavuşmuştur. Ancak 1864, 1867 yıllarında türbeyi onarmak için gelen Leon Parvillee'nin tadilatından sonra türbenin son derece önemli olan

¹⁶⁰ Cengiz Atmaca, Selen Türkmen (Ya.)/ Aykut Alp Ersoy (Yön.), *Kayıp Hazinelelerin İzinde*, Pabrika Film (Yap.), 2014 Ankara

çinilerin bir kısmı ortadan kayboldu. Daha sonra Leon Parvillee'in mirasçıları çinileri Paris'te bir müzeye bağışlayınca kaybolan çiniler ortaya çıkmıştır ¹⁶¹.

a) Yeşil Cami: Çelebi Mehmed'in emriyle hicrî 817 (1415) de inşasına başlanan cami hicrî 822 (1419) da nihayete ermiştir. Cami in plânı, Türk sanatında İznik'te ortaya çıkan, Bursa'da gelişen ve Bursa tarzı diye vasıflandırılan yan mekânlı cami tipindedir. Yan mekânlı camiler diye vasıflandırdığımız bu tarz Edirne ve İstanbul gibi merkezler başta olmak üzere Anadolu ve Rumeli'ye kadar yayılmıştır. Bu tipin en güzel örneği Bursa Yeşil camiidir ¹⁶². Planı ve mimarisi ana hatları ile Bursa Yıldırım Camisi'ne benzer. Osmanlı mimarlığında “ters T planlı” ya da “tabhaneli” olarak nitelenen yapı grubuna girer. Bir giriş mekânından sonra sıralanmış iki kubbe yer alır. Giriş tarafında ve mihrap tarafında iki yanda birer oda bulunur. Birinci kubbenin örttüğü orta alana ise iki eyvan açılır ¹⁶³.

Eyvanlar ve müezzin mahfilleri yerden 75 cm., mihrap ise 1 m. yüksekliktedir. Caminin hünkâr mahfiliyle birlikte en gösterişli yeri olan ve basamaklarla çıkılan mihrap bölümü 6 m. genişliğinde, 10,67 m. yüksekliğindedir; celî sülüs kelime-i tevhid ile taçlandırılan mihrap hem çinileriyle hem de Fetih sûresinden bir bölümün yazılı olduğu sarı, lâcivert, firûze ve beyaz renkli geniş yazı friziyle muhteşem görünüşe sahiptir. Sağdaki mihrap sütunçesinin başlığında “amel-i üstâdân-ı Tebrîz” ibaresi bulunur. Mihrap mukarnaslı kavsarası, koltuk kısmındaki bitkisel süslemeleri, sütunçeleri, mihrabı çepeçevre dolanan geometrik süslemeli frizleri ve yazı kuşakları ile erken devir Osmanlı mimarisinin en mükemmel örneğidir ¹⁶⁴.

Orta kubbeler prizmatik üçgenler üzerinde yükselir; eyvanlar ve mihrap tarafındaki odalar yivli kubbelerle, giriş bölümündeki odalar ise çapraz tonozla örtülüdür.

Odaların kible duvarı alçıdan nişli raflar ve ocaklarla süslenmiştir. Yan kubbeler alçakta tutulmuştur. Birinci orta kubbe 13 m çapında ve 25 m yüksekliğindedir. Ortasında bir aydınlık feneri, bu fenerin tam altında ise bir şadırvan yer alır. Bu bölümden ikinci kubbenin örttüğü, mihrabın bulunduğu yükseltilmiş mekâna basamaklarla çıkılır. İki

¹⁶¹ Cengiz Atmaca, Selen Türkmen (Ya.)/ Aykut Alp Ersoy (Yön.), *Kayıp Hazineilerin İzinde*, Pabrika Film (Yap.), 2014 Ankara

¹⁶² Erdem Yücel, “ Bursa Yeşil Külliyesi”, <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/144/1722.pdf>, (E.T: 09.09.2015)

¹⁶³ Oktay Aslanapa, “Osmanlı Devri Mimarisi”, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1986, s. 37.

¹⁶⁴ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 493.

bölüm arasındaki bağlantı mermer bir Bursa kemeri ile sağlanır ¹⁶⁵.

Önde, asıl cami mekânından bütünüyle ayrılmış çapraz tonozlu odalar arasında yer alan giriş bölümü iki katlıdır. Altta iki yanda saray mahfilleri, üstte hünkâr mahfili ve daireleri bulunur. Giriş sofasının iki yanında merdiven holleri, bunların üst katında dışarıya açık iki balkon vardır. Dışarıdan görülen iki balkon içeriyle bağlantılı değildir. Bu balkonlar ve Osmanlı camilerinin alışılmış ögesi son cemaat yerinin bulunmaması mimarlık tarihçileri arasında tartışılan bir konudur ¹⁶⁶. Yeşil camiin son cemaati yoktur, fakat beş kubbeli bir son cemaat inşasının düşünüldüğü, sonradan her nedense vaz geçildiği mevcut bazı kemer başlangıçlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı dış pencerelerde yarım kalmış tezyinatlar camiin tam teferruatına kadar ikmal edilmediğini gösteriyor ¹⁶⁷.

Camiin cümle kapısı Türk oymacılığının nefis bir örneğidir. Camiin giriş methalinde yan kenarlarda ikişer Bizans sütunu vardır. Cins ve şekil itibariyle birbirine benzemeyen bu sütunları aynı seviyeye getirmek için kaidelerine birtakım ilâveler yapılmıştır. Taşıyıcı bir fonksiyonu olmayan bu sütunların, Bizans devrinde meskûn olan hisar içinden getirilmiş olması icap eder. Camiin bulunduğu sahada bir Bizans yapısının bulunduğunu bu sütunlar akla getirirse de, Bizans devrinde hisar haricinde bir bina bulunduğunu yazılı kaynaklar ve buluntular teyit etmemektedir ¹⁶⁸.

İki ana mekândan mihrabın bulunduğu ibadet mekânı, şadırvanın bulunduğu avlu mekânından üç basamak daha yüksektir. Şadırvanın ve dolayısıyla avlunun cami içine alınması eski bir geleneğe dayanır. İlk İslâm camilerindeki şadırvanlı avlular sert Anadolu ikliminden cami içine alınmış ve üzeri kubbe ile örtülmüştür. Yeşil camiin şadırvanı yekpare mermerden sekiz köşeli olarak yapılmıştır. Şadırvanın bulunduğu avlu mekânı ile ibadet mekânı, Osmanlı İmparatorluğunun son devirlerinde ibadet mekânını genişletmek amacı ile aynı seviyeye getirilmiştir. Bunun için de avlu mekânı toprak ile doldurulmuş ve şadırvan toprak altında kalmıştır ¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 37.

¹⁶⁶ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 37.

¹⁶⁷ Erdem Yücel, a.g.m.,

¹⁶⁸ Erdem Yücel, a.g.m.,

¹⁶⁹ Erdem Yücel, a.g.m.,

Yeşil Cami'nin önemi çini, taş, kalemişi ve alçı bezemelerinin yüksek kalitesindedir. Külliye'nin çini süslemeleri gerek mozaik çiniler gerekse renkli sır tekniğindeki çinileriyle o döneme kadar Türk çini sanatında görülmeyen bir teknik kusursuzluğa ulaşmıştır. Burada kullanılan kırmızı renk Osmanlı çini sanatında 16. yüzyılda ortaya çıkan mercan kırmızısının önemli bir adımı olarak değerlendirilir. Yeşil Cami'de renkli sır tekniğinin sağladığı olanaklarla bitkisel motiflerde büyük bir çeşitliliğe ulaşılmıştır ¹⁷⁰.

b) Yeşil Türbe: Çelebi Sultan Mehmed Yeşil Cami'nin caminin tam karşısında bir tepelik üstündeki türbesi çinileriyle Bursa'nın sembolüdür. Kripta kısmı üç bölümlü ve beş gözlüdür. Küfeki taşından kaide üzerine oturan, her kenarı 8,20 m. sekizgen gövdeli bina, yüksek kasnaklı ve Türk üçgenlerine oturan kubbesiyle 25,5 m. yüksekliğe ulaşmaktadır. Böylece türbe Osmanlı türbelerinin en yükseğidir ¹⁷¹.

Türbe menşeyini Selçuklu kümbetlerinden almış ve sekiz köşeli bir plan arz eder. Dış görünüşüyle tek katlı görünse de sembolik sandukalarla beraber çift katlı bir türbe özelliği göstermektedir. Sekiz vehçeli kasnak üzerindeki kubbenin yüksekliği 6.60m çapı ise 15 m'dir. Kasnağın her vehçesinde sivri kemerler vardır ve kasnağın esasında çini ile kaplı olduğu muhtemeldir. Ayrıca Evliya Çelebi kubbenin yeşil bir kiremit ile kaplı olduğundan bahseder ¹⁷².

İçte de sekizgen bir plan şemasına sahip türbe asıl ihtişamını bu iç mekânda sergiler. Belli bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplı yüzeylerin ortasına yerleştirilmiş dıştakilerin tekrarı olan alınlıklarıyla pencereler, onların yanında yer alan şemseler, tamamen çiniden mihrap ve sanduka ziyaretçiyi adeta büyüler. Ancak, devrinden kale işlerini yitiren ve neredeyse tamamen çıplak duvarların üst kısmıyla kasnak ve kubbe, alt kısmındaki zenginlikle tam bir tezat teşkil eder. Çinili mihrap olgun nispetleri, renk armonisi, motif zenginliği ve celi hatları ile emsallerinin kusursuz bir örneğidir ¹⁷³.

İçeride, duvarların alt kesimleri altıgen çini plakalarla kaplıdır. Altıgen çini plakalar arasında, pencerelerin iki yanında birer adet olmak üzere, çok renkli büyük şemseler

¹⁷⁰ Cengiz Atmaca, Selen Türkmen (Ya.)/ Aykut Alp Ersoy (Yön.), *Kayıp Hazine'nin İzinde*, Pabrika Film (Yap.), 2014 Ankara

¹⁷¹ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 494.

¹⁷² Erdem Yücel, a.g.m.,

¹⁷³ Gönül Cantay, "Osmanlı Dönemi Külliyesi", *Osmanlı*, Cilt. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 333-334.

görülmektedir. Mihrabı çinidendir ve zengin bezemelere sahiptir. Nadir görülen süsleme öğelerinden biri de alt sıra pencerelerinin tavanlarını süsleyen bezemelerdir ¹⁷⁴.

Ziyarete kapalı olan mumyalık katı, ikisi büyük, üçü küçük beş ayrı mekândan oluşan planıyla ilgi çekmektedir. Böyle birkaç mekândan oluşan başka mumyalık örneği bilinmemektedir. Ahşap kapı kanatlarının her biri üzerinde görülen, iki küçük, bir büyük panoyu çepeçevre dolanan yazı şeritlerinde, Sultan I. Mehmed'in yanı sıra Ahi Bayezid oğlu Hacı İvaz adlı mimarın adı ve Tebrizli Ahmed oğlu Hacı Ali adlı çini ustasının adı okunmaktadır ¹⁷⁵.

Çelebi Mehmed Edirne'de av esnasında hastalanarak felç geçirmiş ve kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir. Dönemin önde gelen komutanları ve âlimleri 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan Fetret Devri'nden korktukları için Çelebi Mehmed'in ölümünü hemen açıklamadılar. Çünkü yeni bir Fetret Devri'nin yaşanabileceğini düşünmekteydiler. Bu yüzden Çelebi Mehmed'in oğlu II. Murad'ın başkente gelmesini bekler. II. Murad başkente gelince Çelebi Mehmed'in vefat haberi duyuruldu, ardından da Çelebi Mehmed inşası devam eden Yeşil Türbe'ye kırk gün sonra defnedildi.

Yeşil Türbe tarih içinde birçok tamir görmüştür. İlk tamirler 1682, 1769 yılları arasındadır. Bursa'da da birçok sanat eserlerinin tahribine neden olan 1855 depreminde türbenin kubbesi ile birlikte birçok yerleri harap olmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği esnasında ve onun delâletiyle dâvet edilen Parvillee 1864 yılında türbeyi tamir etmiştir. 1945 - 1947 yıllarında Yeşil türbesi Tahsin Öz, Y. Mimar Macit Kuran ve Y. Mimar Sedat Çetintaş'tan ibaret bir heyet tarafından yeniden restore ve etüt edilmiştir. Vaktiyle Fransızlara yaptırılmış olan çinilerden kalan parçalar ile Kütahya'da yaptırılmış parçalarla cephenin bir kısmı bu esnada yenilenmiştir ¹⁷⁶. Türbe kapsamlı bir onarımdan sonra 2009 yılında yeniden ziyarete açılmıştır.

c) Medrese: Günümüzde Türk-İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan medresenin yapımına 1414 yılında Çelebi Sultan Mehmed tarafından başlanmış, ancak Sultan'ın 1421

¹⁷⁴ Engin Yenal, a.g.e., s. 104 – 105.

¹⁷⁵ Engin Yenal, a.g.e., s. 104- 105.

¹⁷⁶ Erdem Yücel, a.g.m.,

yılındaki vefatı dolayısıyla planlanan şekilde bitirilememişse de, 1424 yılında kullanıma açılmıştır. Sultaniye Medresesi olarak da anılır.

Yeşil Caminin batısında yer alan medrese $36 \times 38,5$ m. boyutlarında, üç eyvanlı plan şeması gösterir. Biri müderris odası olduğu anlaşılan toplam on üç odası, yanlarda iki eyvanı, taçkapının tam karşısında dışa taşkın dersane eyvanı, helaları, revaklı avlusu ve ortasında şadırvanıyla plan tamamlanmaktadır ¹⁷⁷.

Plân itibarıyla Anadolu Selçuk medreselerinin bir devamıdır. Yıldırım medresesine de oldukça yakındır. Bir avlu etrafındaki revaklı gezi mahalli ile bunun arkasındaki 14 medrese odasından ibarettir. Selçuk medreselerinde bulunan eyvanlar burada da mevcuttur. Kiriş kapısının karşısına gelen kısımda, iki tarafta merdivenlerle çıkılan, üstü kubbeli bir dershanesi vardır. Bu kubbenin intikal unsuru, Yeşil camide olduğu gibi Türk üçgenleri ile ¹⁷⁸.

Dershanenin çok yüksek tutulması, vakfiyesinde otuz öğrenci kaydedildiği halde sadece on üç öğrenciye on üç oda yapılması, medresenin de yarım kaldığını ve üst katın tamamlanmadan bırakıldığını göstermektedir. Osmanlı eğitim hayatında çok önemli yer tutan ve Bursa Sultânîsi diye anılan bu medresede Mehmed Şah Fenârî, Yûsuf Bâlî Fenârî, Alâeddin Ali et-Tûsî, Hızır Bey, Yâkub Paşa, Zenbilli Ali Efendi, Ebüssuûd Efendi, Hoca Sâdeddin Efendi gibi tanınmış âlimler müderrislik yapmıştır ¹⁷⁹.

Yeşil Medrese veya Sultaniye Medresesi olarak da anılan medrese kurulduktan sonra İznik'te Orhan Gazi tarafından yaptırılmış olan medresenin de önemi ikinci dereceye düşmüştür ¹⁸⁰. Yapı 1573, 1617, 1632, 1645, 1678, 1684, 1743, 1762, 1775, 1818, 1972-1975, 1995 yıllarında onarımlar görmüştür.

19 Ağustos 1902 tarihinde Bursa lisesinde teessüs edilen Bursa Arkeoloji müzesi 1923 yılında Yeşil medreseye nakledilmiştir. Günümüzde ise medrese “Türk-İslam Eserleri Müzesi” olarak hizmet vermektedir.

d) Diğer Yapılar: Çelebi Sultan Mehmet'in Bursa Yıldırım ilçesinde Hacı İvaz Paşa'ya 1414-1421 yıllarında yaptırmış olduğu Yeşil Külliye'nin bir bölümünü imaret oluşturmaktadır. İmare, Yeşil Türbe'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Dikdörtgen bir

¹⁷⁷ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 494.

¹⁷⁸ Erdem Yücel, a.g.m.,

¹⁷⁹ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 494.

¹⁸⁰ Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300 – 1500)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 71-72.

plana sahip olan yapının duvarları tuğla hatıllı taş örgülüdür. İmaretin içinde yer alan 10 m. x 23 m. ve 10 m. x 16 m. ölçülerindeki iki mekandan biri yemeklerin hazırlanıp dağıtıldığı yer, diğeri de yemekhane olarak kullanılmıştır. Yemeklerin hazırlandığı mekana bitişik olan mutfağın üstü iki küçük kubbe ile örtülü olup, ana binanın ayrı çatısı vardır. Yeşil Külliyesi içinde yer alan imaret uzun bir süre harap durumdayken, Vakıflar tarafından onarılmıştır. Bir süre kafe olarak işletilen yapı, 2010 yılında aslına uygun olarak restore edilmiş ve özgün işleviyle hizmet vermeye başlamıştır ¹⁸¹.

Yeşil Hamamı, Yeşil Caddesi üzerinde Yeşil Türbe' ye yakın bir noktada, günümüze ulaşmamış bir medreseye gelir sağlamak amacıyla Fatih Sultan Mehmed döneminde, 1480 yılında Türbedar Köse Ali Paşa (Sofu Bedreddin) tarafından yaptırılmıştır. Tek hamam tipolojisinde olan hamamın soğukluk bölümünün üzerinde büyük bir kubbe, ortasında sekizgen mermer bir havuz bulunmaktadır. Soğukluktan geçilen ve tek kubbe ile örtülü ılıklik bölümünden de sıcaklık bölümüne ulaşılır. Sıcaklık bölümündeki kurnaların arasından halvet odalarına ulaşılmaktadır. Halen ticari amaçlı olarak kullanılmaktadır. Kapısı üzerindeki kitabesinde, Devrengeç suyu kullanıldığı yazılıdır ¹⁸².

Yeşilcami Külliyesi'nin bünyesinde üç han mevcuttur. Bunlardan günümüze kadar gelemeyen Yeşilhan'ın arşiv belgelerinden caminin batısında, medresenin yakınında olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Hanı ve Hân-ı Harîr de denilen İpek Hanı iki katlı, avlusunda dört oda üzerinde bir mescidi ve şadırvanı ile büyük bir handır, ancak ahırlarından bir iz kalmamıştır. Bir diğ er han, Hacı İvaz Paşa'nın inşa ederek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim ettiği Geyve Hanı'dır (Lonca Hanı). Kapalı Çarşı'dan Yorgancılar Çarşısı'na dönüldüğünde Demirkapı mevkiinde bulunmaktadır. Dıştan moloz taş ve tuğla, içten kemerler, ayaklar ve kapılar tamamen tuğla duvar işçiliğine sahip, iki katlı ve kirpi saçaklı bir yapıdır. Alt katta yirmi altı, üst katta otuz odası vardır, bunun da ahırları yok olmuştur. Han son yıllarda Osmangazi Belediyesi'nce esaslı bir tamirden geçirilmiştir ¹⁸³.

e) Yeşil Külliye Ait Şekiller:

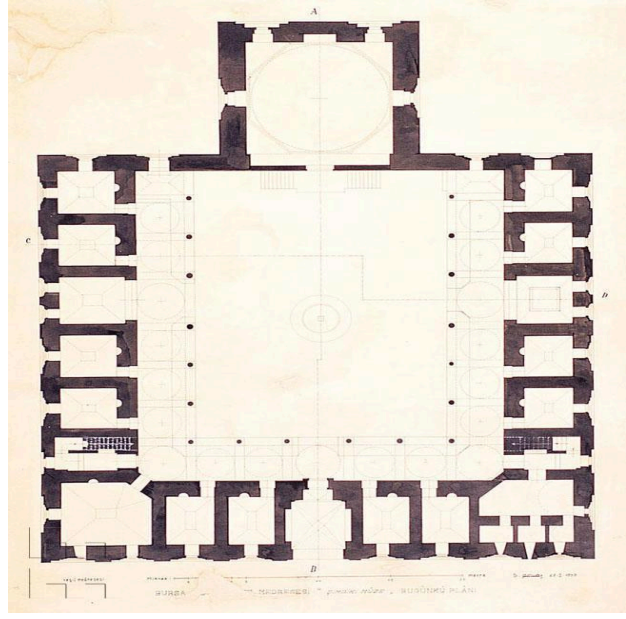
¹⁸¹ Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

¹⁸² Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

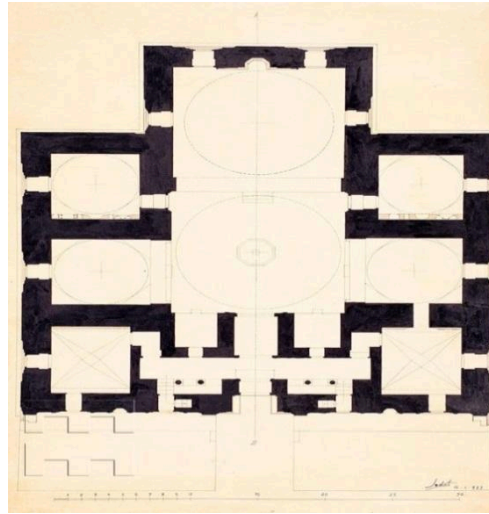
¹⁸³ Doğan Yavaş (2013), a.g.e., s. 494-495.

Bursa Yeşil Camii

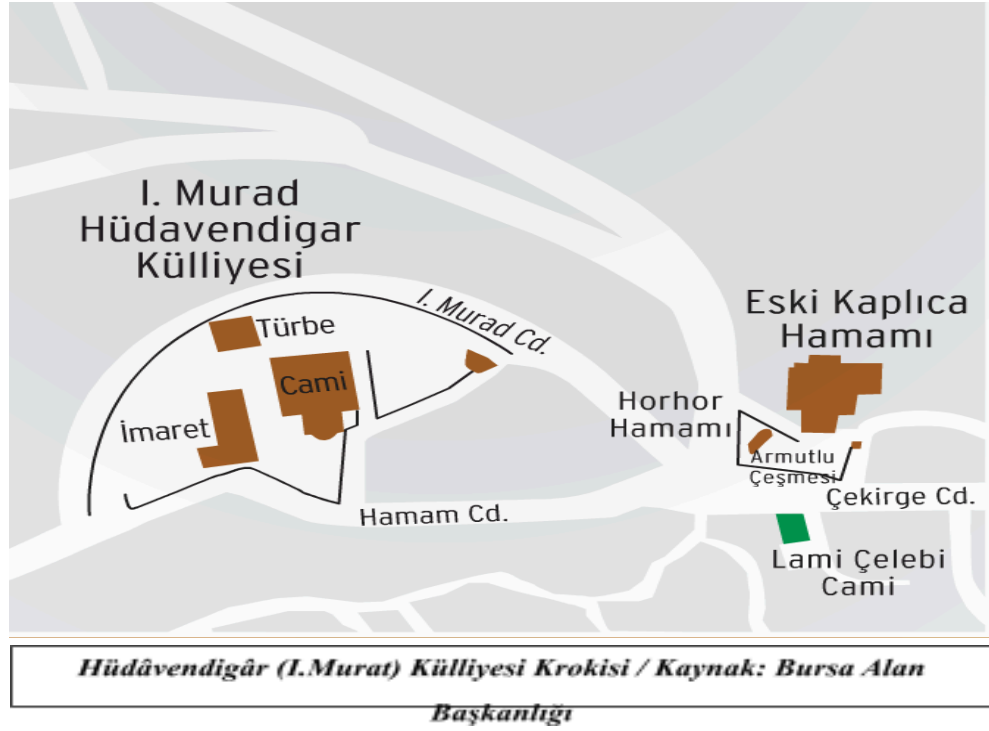

Bursa Yeşil Külliye Medresesi

Bursa Yeşil Cami Alt Kat Planı

A. C. d) HÜDÂVENDİGÂR (I. MURAT) KÜLLİYESİ

Cami, medrese, imaret, hamam, türbe ve çeşmeden oluşan yapılar topluluğudur. I. Murad Külliyesine, 1385 tarihli vakfiyesinde *Bursa, İmâreti*, şehrin dışında ve ovaya hâkim durumdaki Çekirge semtinde olduğu için *Çekirge İmâreti*, bu semt aynı zamanda sıcak su kaynaklarının merkezi olduğundan *Kaplıca İmâreti*, I. Murad'ın 1389 yılında Kosova'da şehit düşmesinden dolayı da *Hüdavendigâr Külliyesi* de denilmektedir ¹⁸⁴.

Sultan Murad Hüdavendigâr'ın yaptırmış olduğu bu külliye ile Bursa kent merkezi artık doğuya doğru değil batıya doğru gelişmeye başlamıştır ¹⁸⁵. Bu durum Bursa için tarihi bir dönüm niteliğinde olduğu için oldukça önemlidir.

1855 Bursa Depreminde merkeze yazılan mazbatada belirtildiği üzere Sultan Hüdavendigâr Camii, deprem esnasında çok az zarara uğramış, minaresi şerefesinin üst tarafıyla, türbesinin sağ duvarları yıkılmış, imareti ile diğer yerlerde fazlaca zarar olmamıştır. Bu arada, iç kalede kendilerinin yaptırdıkları ma 'bed oldukça hasara uğrarken, minaresi de şerefesine kadar yıkılmıştır. Deprem hasarlarını belirtmek için Bursa'ya gelen hasar tespit memurlarının raporlarına göre şu bilgiler yer almaktaydı; Sultan ı. Murat'ın türbesi hareket-i arzdan ötürü tamamen harap bir duruma gelmiş, ayrıca türbenin tam karşısındaki caminin iç

¹⁸⁴ Doğan Yavaş, "Bursa I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi", *Bursa'da Yaşam Dergisi*, Aralık 2008, s. 40.

¹⁸⁵ İsmail Cengiz, Fotoğraflarda Bursa'nın Kentsel Gelişimi, *Bursa'da Yaşam Dergisi*, Ekim 2011, s. 59.

kesiminde bulunan medresenin bazı yay kemerleri ile dershanelerinin kargir kubbelerinin bir bölümü yıkılmıştır ¹⁸⁶.

Hasar gören yerlerin tamir edilebilmesi düşüncesiyle keşif defterlerinin hazırlanması için Hacı Akif ile Şemseddin Efendiler ile Mühendishane-i Hümayun hulefâsından Seyit Efendi ve duvarcı başı Dâniş Kalfa görevlendirilmişti. Keşif defterleri, Ticaret Nezareti'nde görüşülmüş ve Sultan I. Murad ile II. Murad türbelerinin tamir masratları bir arada hesaplanmıştır. Buna göre, türbelerin tamirinin 304.000 kuruşa mal olacağı tespit edilmiştir. Tamirat masraflarını vakıfların karşılayamayacağı, bu nedenle giderlerin Maliye hazinesinden temini ile türbelerin tamirlerine hemen başlanması ayrıca tamiratlarda kullanılacak amele ve malzemenin de Ticaret Nezareti tarafından tedarik edilerek Bursa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Keşif defterlerinin hazırlanması ve gereken malzemenin tedarik edilmesi ile cami, türbe ve medresenin tamiratları yapılmıştır ¹⁸⁷.

a) **I. Murad (Hüdavendigâr) Camisi ve Medresesi:** Üst kattaki medresesi ile özgün bir yapıttır. Cami, zaviye ve medrese aynı yapıda toplanmıştır.

Sultan I. Murad tarafından 1365-1366 tarihinde (hicri 767) inşa ettirilmiştir. Türk – İslam mimarisinin ters 'T' plânlı (tabhâneli - zaviyeli) camilerindendir. Yapının alt katı cami, üst katı ise medrese olarak düzenlenerek fonksiyonellik açısından mimari yapısıyla farklı bir tarz uygulanmıştır. Camiye girildiğinde tek katlı bir yapı gibi algılanmaktadır. Üst katta bulunan medrese öğrencileri için yapılmış odalar, iç mekândan bakıldığında görünmemektedir. Camide uygulanan iki katlı revak uygulaması başka hiçbir camide yoktur ¹⁸⁸.

Kesme taş ve tuğla ile muntazam bir işçilik gösteren duvarların bazı yerlerinde devşirme de kullanılmıştır. Özellikle de son cemaat yerinin iki yanındaki kemerleri taşıyan sütun ve başlıkları ile medrese avlusundaki kemerleri taşıyan sütun ve başlıklar kayda değer ¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Besim Özcan, *Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: V, 1990, s. 86.

¹⁸⁷ Besim Özcan, a.g.m., s. 86 – 87.

¹⁸⁸ Bursa Araştırmaları Merkezi / I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi, “www.bursaarastirmalarimerkezi.org”, (ET: 10. 07. 2016)

¹⁸⁹ Doğan Yavaş, a.g.m., (2008), s. 42

Alt kata girildiğinde basık tonozla örtülü bir holün iki yanında üst kata çıkışı sağlayan merdivenler görülür. Üzeri kubbeyle örtülü ana mekânın iki yanında birer eyvan ile köşelerde tonozla örtülü dört oda bulunmaktadır. Altı adet pencere ile aydınlatılan beşik tonozlu namaz alanında ise, duvarın içine ufak bir eyvan gibi yerleştirilen stalaktitli ve altın yaldızlarla süslenmiş bir mihrap ile sade bir minber mevcuttur. Alt kattaki giriş holünün iki yanındaki merdivenlerden üst katın revakına çıkıldıktan sonra simetrik iki dehlizden geçilerek her iki yanda altı adet medrese hücresinin açıldığı koridora ulaşılır. Üst kattaki revakın ön cephesinde altı yığma ayak ve ayaklar arasında beş adet sütunla ayrılmış sivri ikiz kemerler bulunmaktadır. Koridora açılan hücreler ve merdivenden ulaşılan dehlizlere açılan odalar tonozla örtülmüştür. Caminin duvarları bir sıra taş ve üç sıra tuğla ile tek minaresi ise tuğla ile örülmüş olup, altı sıra stalaktitle şerefeye ulaşılmaktadır. Camide, Bizans yapılarından alınarak kullanılmış bazı mermer sütunlar ve sütun başlıkları görülmektedir ¹⁹⁰.

Cümle kapısının yanındaki merdivenlerle yukarı kattaki medreseye çıkılmaktadır. Medresenin merdiven sahanlığının sağ ve solunda müderris ve muîd odaları, “U” şeklindeki koridorun sağında ve solunda da on iki adet öğrenci hücreleri yer alır ¹⁹¹.

Koridorun sonundaki dar bir dehliz, bütün mihrap üstü mekânını dolanmaktadır. Külliye'nin medresesinin, Osmanlı tarihi içinde önemli bir öğretim kurumu olarak yer aldığı Molla Gürâni, Zenbilli Ali Efendi, Tâcîzade Cafer Çelebi gibi şeyhülislamlık da yapmış ünlü kişilerin burada müderrislik yapmalarından anlaşılır. Vesikalarda 16. Yüzyıl sonuna kadar bu medresede otuz yedi müderrisim ders verdiği kayıtlıdır. 19. Yüzyılda terk edilen ve uzun müddet evsizlere sığınak ve 30 yıl öncesine kadar Vakıflar Öğrenci Yurdu olarak kullanılmakta iken yine boş kalmış olan medrese, en son yapılan esaslı bir onarımla cami olarak kullanılmaya başlanmıştır ¹⁹².

b) I. Murad (Hüdavendigâr) Türbesi: Yıldırım Bayezid tarafından miladi 1389 yılında inşa edilmiştir. Orhan Gazi'nin türbesinin planıyla aynıdır. 1854 yılındaki deprem sonucu türbenin tamamının yıkıldığı sonradan temelleri üzerine bugünkü türbenin yapıldığı bilinmektedir. Türbede, Sultan I. Murad'ın etrafı pirinç parmaklıklı sandukasının yanı sıra oğlu Şehzade Yakup (1364 - 1389), torunu Emir Süleyman (öl. 1410), Emir Süleyman'ın oğlu

¹⁹⁰ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

¹⁹¹ Doğan Yavaş, a.g.m., (2008), s. 43.

¹⁹² Doğan Yavaş, a.g.m., (2008), s. 43.

Orhan (1395 - 1429) ve Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed'in (1476 - 1506) sandukaları bulunmaktadır. Toplam 8 sandukadan diğer üçünün kime ait olduğu bilinmemektedir ¹⁹³.

I. Murad, Kosova Savaşı'nda Kosova sahrasında 1389'da şehit edildikten sonra burada cesedinden çıkarılan iç organların gömüldüğü yerde bir türbe yaptırılmış. Cesedi de Bursa'ya getirilerek defnedilmiş ve üzerine bir türbe yaptırılmıştır ¹⁹⁴. Duvar kalınlığı 1,3 metre olan Türbe, 17.60 x 17.60 metre dış ölçülerinde, kare planlı olarak inşa edilmiştir. Binanın ortasında kemerlerle birbirine bağlanan mermer taklidi sekiz sütunun taşıdığı sekizgen kasnak üzerine kubbe oturtulmuştur ¹⁹⁵. 1855 Büyük Bursa Depremi'nde Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri tamamen yıkılırken bu türbe ise büyük oranda tahribata uğramıştır.

Burada sütunların çevirdiği bölümde ortada I. Murad'ın sandukası ile bir yanında torunu Süleyman Çelebi'nin, diğer yanında Yıldırım Bayezid'in çocukken ölen oğlu Musa Çelebi'nin sandukaları vardır. Murad Hüdavendigâr'ın sandukası pirinç bir parmaklıkla çevrilmiştir. Payelerle desteklenen duvarın önündeki dehlizde beş kabir görülür. Bunlardan birinin I. Murad'ın oğlu Yakub Çelebi'ye, diğerinin Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan ile II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed'e ait olduğu tesbit edilmişse de diğer ikisinin sahipleri bilinmemektedir ¹⁹⁶.

c) I. Murad (Hüdavendigâr) İmareti (Aşhane) : Hüdavendigâr Camii'nin batısında, kuzey güzey doğrultusunda inşa edilmiş olan I. Murad İmareti, I. Murad tarafından 1367-1385 yılları arasında yaptırılmıştır. 19. yüzyılda hasar gören yapı, 1906 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından yenilenmiştir. Doğu cephesindeki kapısı üzerinde kitabesi mevcuttur. Duvarları üç sıra tuğla, bir sıra moloz taş ile örülen imaret, yapılan yenileme çalışmaları sonunda büyük salonlara ayrılmış, duvarları sıvanmış, çatısı ahşapla kaplanmış ve kiremitle örtülmüştür. Kapı ve pencerelerinde görülen basık kemer uygulamaları, yapının yenilendiği

¹⁹³ Bursa Araştırmaları Merkezi / I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi, “www.bursaarastirmalarimerkezi.org”, (ET: 10. 07. 2016)

¹⁹⁴ Doğan Yavaş, Hüdavendigâr Külliyesi, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XVIII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 294.

¹⁹⁵ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

¹⁹⁶ Doğan Yavaş, (1998), a.g.e., s. 294.

dönemin mimari ve sanatsal üslubu etkisinde kalındığını göstermektedir ¹⁹⁷. Caminin batısında yer alan bu imaret “L” şeklinde inşa edilmiş ve imaretin ortasında da avlusu vardır. Avlusunda da beş tane ocak vardır ¹⁹⁸.

Sultan Murad’ın kurmuş olduğu bu imarette iyi hizmet verebilmek için zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Söz gelişi, Kaplıca İmarethanesi ile ilgili 787/ 1385 tarihli vakfiyesinde, hiç kimsenin imarethaneye inmekten men olunmaması, gelenlere en güzel şekilde hizmet edilmesi, hizmette özellikle kalpleri kırık fakirlere itina gösterilmesi, imarete inenlerin üç gün minnetsiz kalmasının sağlanması, daha fazla kalacakların durumunun mütevellî tarafından görüşülmesi öngörülmektedir ¹⁹⁹.

İmaretin hizmet alanı çok geniş olmakla birlikte esas görevi muhtaçlara yemek vermektir. Bursa’da bu imarette ve başka imarethanelerde verilen yemeğin bozulmasından haberdar olan İstanbul yönetimi Bursa kadısına yazarak, mütevellînin imarette pişirilen yemeklerin kaliteli olmasını, en iyi etin alınmasını istemiştir ²⁰⁰.

d) Çık Çık (Gir Çık) Hamamı: Caminin doğusunda yer alan ve halk arasında Gir Çık Hamamı da denilen ve küçük boyutlu hamam kare şeklinde bir yapı olup aydınlık fenerli, 6 m. çapında kubbe ile örtülüdür. Kare duvarlardan kubbeye geçiş ögesi olarak kullanılan Türk üçgenlerinin hâlâ duruyor olması hamamın orijinal olduğunu göstermektedir ²⁰¹.

e) Diğer Yapılar: Sıbyan Mektebi: Kayıtlarda muallimhane olarak geçen sıbyan mektebinin tam yeri kesin olarak tespit edilememekle beraber birkaç defa tamir edildiği belgelerden anlaşılan mektebin kubbeli bir yapı olduğu bilinmektedir. Son tamiri 1261’de (1845) olan bu bina belki de 1855 depreminde yıkılmış ve türbenin hizasında 1320 (1902) yılında yeni bir bina yapılmıştır ²⁰².

¹⁹⁷ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

¹⁹⁸ Doğan Yavaş, a.g.e., (2008), s. 43.

¹⁹⁹ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, “*İslam Medeniyeti Tarihi*”, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 228 - 229.

²⁰⁰ İbrahim Sarıçam – Seyfettin, a.g.e., s. 229.

²⁰¹ Doğan Yavaş, a.g.e., (2008), s. 43.

²⁰² Doğan Yavaş, (1998), a.g.e., s. 294.

I. Murad Camii Çeşmesi: Hüdavendigâr Camii'nin batı köşesinde yer almaktadır. Çeşme, kurnası ve ayna taşı sivri bir kemerle oluşturulmuş niş içerisine alınarak, kirpi saçak ile sonlandırılmış olup, Osmanlı'nın Erken Dönem çeşme uygulamalarının tipik bir örneğidir ²⁰³.

Çekirge Sultan Mezarı: I. Murad Türbesi'nin önünde bulunan mezar, halk arasında Çekirge Sultan olarak anılan ve I. Murad döneminde yaşadığı ifade edilen meczup bir şahsa aittir. Semte adını vermesine karşın hakkında söylencelerden başka bilgi bulunmamaktadır ²⁰⁴.

f) Murad (Hüdavendigâr) İmaretinin Vakıfları: Vakfedilen yerler şunlardır: Kaplıca'ya (Çekirge ve civarları) bağlı bütün araziler; buradan güneye doğru ilerleyip, Kadı Yaylası üstünden malum bir nokta olan Kestane Çukuru'ndan başlayıp Tekfur Ağılı ve Kesiş Dağı tepesindeki, oradan Belgülik Burun ve Ilıca'ya ve Söğüdlüce'ye ve aşağıya doğru Nilüfer Deresi'ne, oradan Kızıl En, Güde Deresi, Uğurlu Kiraz, İmrahor Vadisi, Kirazlı ve oradan tekrar Kestane Çukuru'na ulaşmaktadır. Bu arazideki evler, damlı binalar, araziler, mezarlar, bağlar, meyveli ve meyvesiz ağaçlar, öküz, manda ve koyunlar, kadın, erkek, küçük büyük orada sakin bütün çalışanlardan alınacak vergiler vakfa tabidir. Yan, vergilerini vakfa verirler. Bu yerler bugünkü Bursa'nın birçok yerini kapsamaktadır. Uludağ yamaçlarından, Bursa ovasının büyük bir kısmı arazi ve köylerle birlikte vakfedilmiştir ²⁰⁵.

Sultan Murad bunlardan başka deniz kenarında Mudanya kalesini ve kale içindeki bütün yerleşim yerlerini, Bursa şehrinin ortasındaki iki büyük hamamı, Bursa şehrine 19 dükkânı, İkizce Köyü'nde bir bağ ve bir göz değirmeni ile o köyde çalışanları, Ürmenos Köyü'nde bir bağ ve çeltik dingi ve Gürler'de senelik 58 dirhem vergisi olan bağ vakfetmiştir ²⁰⁶.

Vakfedilen mallardan elde edilen gelirler, öncelikle imarete, imaretin tamirine ve gelirinin artırılmasına, sonra da zaviyenin işlerine harcanacaktır. Kalan gelirin 1/10'u mütevellîye verilecektir. Kalan ise aynede vü revendeye (gelen – giden misafirler) harcanacaktır. Vakıfta görev alanların maaşları mütevellî tarafından tespit edilecek, tenvir ve

²⁰³ Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²⁰⁴ Bursa Araştırmaları Merkezi / I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi, “www.bursaarastirmalarimerkezi.org”, (ET: 10. 07. 2016)

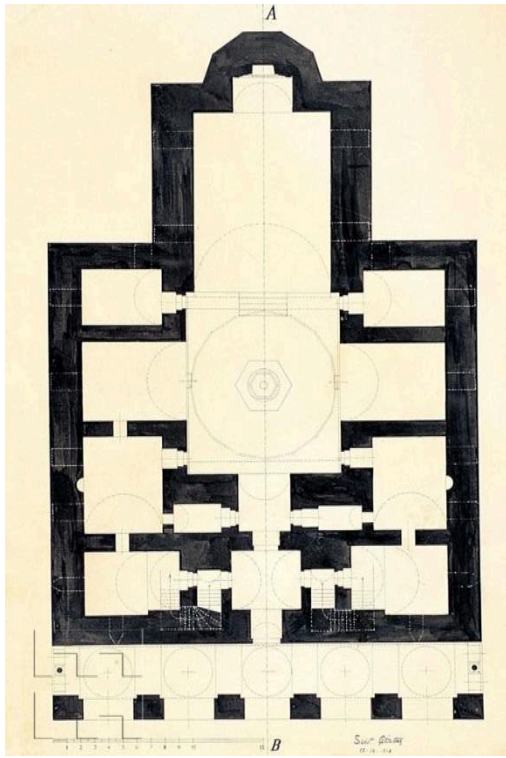
²⁰⁵ Hasan Basri Öcalan, Sultan I. Murad'ın İmaret Vakıfları, “Bursa'da Yaşam Dergisi”, Aralık 2008, s. 25.

²⁰⁶ Hasan Basri Öcalan, a.g.m., s. 25.

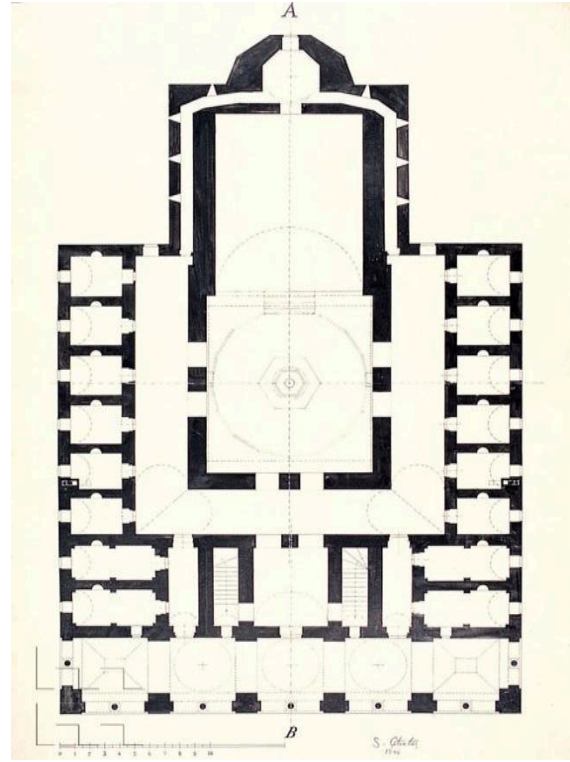
teshin (aydınlatma ve ısıtma) gibi harcamalar için yapılacak masraflar da onun tarafından belirlenecektir. Ayrıca 937 / 1530 tarihli Tahrir Defterinde de vakfin muhasebe kayıtları sonunda masraflar yazılmış ve orada imam ve hatip için günde 3 akçe, müezzine 1 akçe, kayyım ve hasır masrafları için de birer akçe yazılmıştır. Vakfa ait yerler bir seneden fazla müddetle kiraya verilmeyecektir. Zaviyenin yıkılması durumunda vakfin gelirleri fakir Müslümanlara tahsis edilecektir. Vakfa ait yerler bir seneden fazla müddetle kiraya verilmeyecek ve her sene kiralama yeniden yapılacaktır. Vakıf malları zalim, açgözlü ve zorba insanlara kiraya verilmeyecektir ²⁰⁷.

g) Hüdâvendigâr (I. Murat) Külliyesine Ait Şekiller:

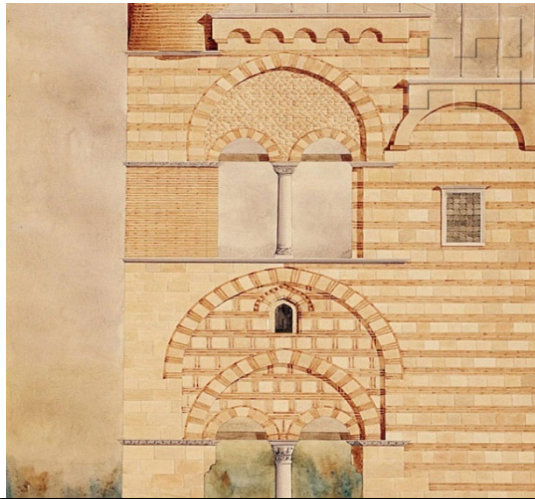
²⁰⁷ Hasan Basri Öcalan, a.g.m., s. 26.

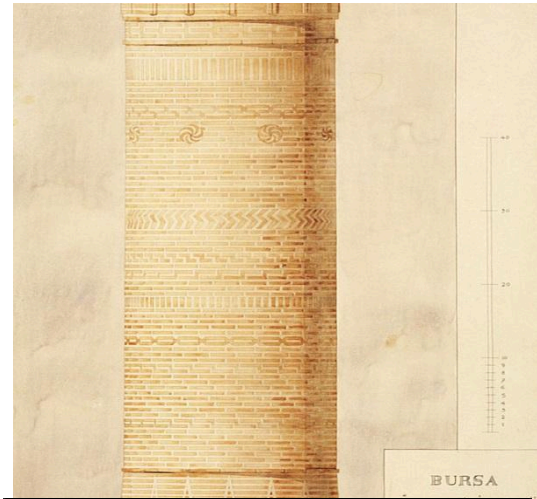
*Bursa Hüdâvendigâr Cami Zemin
Kat Planı*

*Bursa Hüdâvendigâr Cami Üst Kat
Planı*

*Bursa Hüdâvendigâr Cami Son
Cemaat Yeri*

*Bursa Hüdâvendigâr Cami Minare
Gövdesi*

A. C. e) MURADIYE KÜLLİYESİ

Muradiye Semsî'nde yer alan Muradiye Külliyesi; Sultan II. Murad tarafından 1425-1426 yılları arasında yaptırılmış olup; cami, medrese, hamam, imaret ve sonradan yapılan 12 türbeyi içerir. Bursa'da Osmanlı Sultanları tarafından yaptırılmış son Külliye olan yapının merkezinde, Muradiye Camii bulunur. Muradiye Camii'nin karşısında bulunan II. Murad Türbesi, Bursa'da gömülen son Osmanlı Sultanına aittir. Muradiye; Osmanlı Hanedanı'na mensup, önemli isimlerin türbelerinin bulunduğu tarihi bir semttir. Muradiye Türbeleri; taş ve tuğla işçiliğinin mükemmelliği, çinilerinin güzelliğiyle tarihi ve kültürel açıdan büyük önem taşır ²⁰⁸. Muradiye Külliyesindeki bu türbeler sadece II. Murad zamanındaki yapılan türbelerden oluşmamaktadır. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yapıldığı bilinen türbelerde eklenmiştir ²⁰⁹.

1425 Mayıs ayında başlayıp 1426 Kasım ayında yani bir buçuk yıldan az bir zamanda bittiği anlaşılır. Şehrin batısında bina edildiği ve ticaret için değil de daha çok hizmet amaçlı olmasının yanında, bu külliye, imarete misafir olan ya da gelip geçen kadın ve erkeklerin dinlenmeleri için iki bölümlü bir tâbhâne yaptırılmış olması çok önemlidir, bu tâbhâneler günümüzde mevcut değildirler ²¹⁰.

Osmanlı İstanbul'u aldıktan sonraki bütün büyük harekâtını, batıya doğru, Balkanlardan Viyana kapılarına kadar ilerletmiştir. İmar ve inşâ faaliyetlerini de bu tarihten

²⁰⁸ Çiğdem Taş, a.g.e., s. 23.

²⁰⁹ Bursa Alan Başkanlığı, "Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²¹⁰ Doğan Yavaş, Muradiye Külliyesi, "Bursa'da Zaman Dergisi" Sayı V, Ocak 2013, s. 14.

itibaren, yine batı içlerinde gerçekleştirmiştir. Bu arada Anadolu'ya pek bir eser bırakmamış, Anadolu ise üzerinde kurulu bulunan Selçuklu örnekleriyle yetinmiştir. İşte Muradiye Külliyesi, neredeyse hem Bursa hem de Anadolu'daki son Osmanlı mimari eserlerinin en önemlisi ve en değerlisidir. Sanki şehzadelerin hazin sonlarına dair duyulan pişmanlığın ve utancın, üzerini örtmeye yönelik, can havliyle üretilmiş, göz alıcı olmasına özellikle özenilmiş bir yapılar topluluğudur Muradiye Külliyesi ²¹¹.

a) II. Murad Camii: Külliyenin ana binası olup beş gözlü son cemaat yeri, arka arkaya iki büyük kubbeli harim kısmı ve iki yanda birer kubbeli tabhaneye sahiptir. Duvarlar üç sıra tuğla ve bir sıra moloz taşla örülmüş, fakat taşların ebadı birbirinden farklı olduğundan aralarına düşey tuğlalar yerleştirilmiştir. Basık kemerli cümle kapısı üzerinde yer alan celi sülüs Arapça kitabeden cami inşaatının 828 Recebinde (Mayıs 1425) başlayıp 830 Muharreminde (Kasım 1426) bittiği anlaşılmaktadır ²¹².

Yapının önünde yer alan beş gözlü son cemaat yeri dört mermer paye ve aralarda iki granit sütun üzerine oturmakta, ortadaki bölüm tamamen mukarnas dolgulu ve mukarnaslı tromplu kubbe, bunun iki yanındaki bölümler prizmatik üçgenli tromplu kubbe, en dıştaki iki yan bölümler ise aynalı tonozla örtülüdür. Son cemaat yeri maksureleri dört basamakla çıkılacak şekilde yükseltilmiş olup buraya iki pencere ve iki de kapı açılmaktadır, doğudaki kapı iç koridora aittir, batıdaki ise asma katın kapısıdır. Son cemaat yeri revak kemerlerinin alınlıkları, çeşitli boyut ve biçimde tuğlaların on beş değişik geometrik şekilde örülmesiyle hareketlendirilmiş ve bilhassa kuzey cephesi saçak silmesinin alt kısmında bu süslemeye firuze renkli sırlı tuğlalar da katılmıştır. Kündekârî tekniğinde yani çivi, tutkal gibi bağlayıcı malzeme kullanılmadan yapılmış olan ahşap kapı devrine aittir ²¹³. Girişte, tavanda yer alan yirmi dört kollu yıldızlardan gelişen geometrik süslemeli muhteşem ahşap göbek daha önce mihrap kubbesinin batı ayağı dibinde bulunan müezzin mahfiline ait olup 1855'ten sonra yapılan onarım esnasında buraya monte edilmiştir. Bunun üzerindeki ahşap müezzin mahfili de sonradan yapılmıştır ²¹⁴.

Caminin son cemaat yerinde, dört yığma ayak ve iki adet antik granit sütun birbirlerine kemerlerle bağlıdır. 1790 yılında yeniden inşa edilen mihrap ve minber rokoko üslubundadır.

²¹¹ Metin Önal Mengüsoğlu, Muradiye Türbedarı: Çınar, Servi Ve Çiçek, “Bursa’da Zaman Dergisi”, Sayı V, Ocak 2013, s. 19.

²¹² Doğan Yavaş, Murâdiye Külliyesi, “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)”, Cilt XV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 196.

²¹³ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 15.

²¹⁴ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 196.

Mihrabın solundaki duvarlar lacivert ve firuze renkli altıgen çinilerle kaplıdır. Eyvan kemerinde de yine altıgen firuze çiniler yer almaktadır. Kabartma tekniğinde işlenmiş yaprak ve çiçek motifleri içeren geometrik süslemelerin bulunduğu ahşap giriş kapısı ve kapı kanatları türünün en güzel örneklerindendir. Kapı tabanları rumi ve hatai süslemeli çinilerle bezelidir ²¹⁵. Bu çinilerin ustası ise Mecnun Mehmet'tir. Mihrap zamana göre Yeşil Camideki mihrapla benzerlik göstermiştir. Ancak harap olduğundan dolayı çiniler camiinin bazı duvarlarına işlenmiştir ²¹⁶.

Caminin mihrabı rokoko üslubundadır, sönmeden bırakılan bir kandilden dolayı çıkan yangında yanan minberin yerine son derece basit ve birkaç basamaklısı yapılmıştır. Civar köylerin birinden getirilerek buraya monte edildiği hakkında bir rivayet de bulunan 1315 tarihli ahşap minber, mihrabın üslubu ile hiçbir benzerlik göstermediği gibi kötü bir şekilde beyaz yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrap ve minber, caminin bünyesine hiç uymaz ²¹⁷.

Prizmatik Türk üçgenlerine oturan ana kubbe üçgen trompludur, sağ ve sol eyvanlar yine Türk üçgeni kasnağa oturur, fakat mukarnaslı trompludurlar. Mihrap kubbesi üçgenli kasnağa oturur ve geçiş elemanı olarak çok iri mukarnaslı ve neredeyse duvarın ortasına kadar inen damlalı tromplara sahiptir. Eyvan kemer ayaklarının her ikisinde de celi sülüs besmele, batı eyvanının kible duvarında muhakkak besmele ve bunun altında sülüsle, "Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir" mealindeki ayet (el-Bakara 2/149) yazılıdır. 1320 (1902) tarihli yazıların hattatı Ömer Vasfi Efendi'dir. Mihrabın batısındaki duvarda mevcut bir levhada Şeyh Sırrı Efendi'nin celi ta'likiyle yine aynı ayet yazılıdır. Bu yazının tam karşısında aynı ölçülerde bir Kâbe örtüsü asılmıştır ²¹⁸.

b) II. Murad Medresesi: Bursa'da inşa edilen son selatin medresesidir. Altıncı Osmanlı padişahı II. Murad tarafından yaptırılmıştır ²¹⁹.

Caminin batısında yer alan medrese on altı hücreli, sekizgen şadırvanlı revaklı avlusu ve yazlık dersane eyvanı ile tipik bir erken devir yapısıdır. Tamamen moloz taş ve tuğla

²¹⁵ T.C. Bursa Valiliği, "*Muradiye*", Kültür Turizm Tanıtma Birliği, s. 11.

²¹⁶ Şeref Erler, a.g.e., s. 31.

²¹⁷ Doğan Yavaş, (2013) a.g.m., s. 16.

²¹⁸ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 196.

²¹⁹ Bursa Alan Başkanlığı, "*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*", Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

hatını olarak inşa edilmiştir. Giriş eyvanı Türk üçgenli ve mukarnaslı tromplu kubbelidir. Medresenin revakı odalardan daha yüksektir ²²⁰.

Hücrelerden birini müderris yani ders veren hocaya bir tanesini de muid yani asistanlara ayırdığımızda geriye 14 oda kalır ve her odada bir öğrenci olmak üzere 14 öğrencinin burada eğitim ve öğretim gördüğü anlaşılr ²²¹.

Yapı, 1951 yılına kadar harabe olarak kaldıktan sonra Sağlık Bakanlığı'na restore ettirilmiştir. Halen dispanser ve Sağlık Müzesi olarak kullanılmaktadır ²²². 2005 yılından bu yana “Döne Ocak Kanseri Erken Tanı Merkezi” olarak kullanılmakta olup, içinde bir de sağlık müzesi bulunmaktadır ²²³.

c) Hamam: Medresenin batısındaki Muradiye Hamamı, 1425 yılında Sultan II. Murad tarafından Muradiye Külliyesi içinde yaptırılmış, ancak sonradan yapılan trafik düzenlemeleri sırasında bina Külliye bahçesinin dışında kalmıştır. Küçük ölçekli tek hamam şemasına sahiptir ²²⁴.

Külliyenin en batısında ve dört yol ağzında yer alan hamam üç sıra moloz taş ve üç sıra tuğla hatıllı inşa edilmiştir. Sekizgen kasağa oturan, 10 m. çapında, sivri tromplu bir kubbe ile örtülü olan soğukluk kısmı, iki eyvanlı ve dikdörtgen biçimli sıcaklık kısmı ile iki halvetten oluşan hamam çok basit ve sadedir. 1986 yılına kadar dökümhane olarak kullanılmakta iken bu tarihte onarılarak yine aslına döndürülmüştür ²²⁵.

Özel mülkiyette iken kamulaştırılmış ve 2008 – 2010 yılları arasında Osmangazi Belediyesi tarafından restore edilen bina, “Engelli Kişisel Gelişim Merkezi” olarak kullanılmak üzere Bursa İl Özürlüler Kuruluna tahsis edilmiştir ²²⁶.

²²⁰ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 197.

²²¹ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 16.

²²² T.C. Bursa Valiliği, “*Muradiye*”, Kültür Turizm Tanıtma Birliği, s. 5.

²²³ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²²⁴ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²²⁵ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 16.

²²⁶ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

d) İmarethane: Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde yolculara ve yoksullara sıcak yemek sağlamak için yaptırılmıştır. Muradiye Camii'nin kuzey doğusunda yer alan imaret, yakın bir geçmişte onarılarak günümüzdeki haline almıştır. Giriş cephesinde geniş kapısı ve beş yuvarlak kemerli penceresi vardır. Dikdörtgen salona fırın, şömine ve su kaynağı bağlıdır ²²⁷.

Sosyal açıdan düşünüldüğünde belki de külliyelerin en önemli unsuru olan imaretler, insanlara ücretsiz yemek dağıtan kurumlardır. Yardımlaşmanın en temel maddesi olan “Fukarânın ve yetimlerin ve miskinlerin ve âcizlerin doyurulması” emrine tâbi olarak inşa edilen bu yapılar, o mahalle halkına hizmet ederler. Uzun yıllar depo halinde ve bakımsız kaldıktan sonra Aralık 1996'da restore edilmiştir ve günümüzde fonksiyonuna Dâruzziyâfe olarak kullanılmaktadır ²²⁸.

Bütün gün yoksullar için yemek çıkartılan imarethane. Ayrıca ölenlerin ardından ev ahalisinin acısını paylaşmak maksadıyla buradan ölü evine yemek taşınırmış. Kimi zaman da kalabalık konuklar için yemeklerin yapıldığı, adeta devlet lokantası diyebileceğimiz imarethanelerden birisi de Muradiye'dedir ²²⁹.

e) Türbeler: Türbeler bakımından çok münbit bir yer olan Muradiye Külliyesi'ndeki türbeler ise, şehzade Mahmut ve Mustafa, Cem Sultan, Gülşah Hatun, Mükrim Hatun, Gülrüh Sultan, Şirin Hatun, Cem Sultan ve Ebe Hatun'a ait. Bu külliye'nin bahçesi aynı zamanda bir “mezar taşı açık hava müzesini andırmaktadır” ²³⁰.

Muradiye Külliyesi'nde yer alan türbeler topluluğu Semerkant'taki Şah Zinde ve İstanbul'daki Eyüp Sultan ile birlikte, Türk-İslam Dünyası'nın sayılı türbe topluluklarından biri olarak gösterilir. Şair Ahmet Hamdi Tanpınar, Muradiye Külliyesi'nden “sabrın acı meyvesi” olarak bahseder. Huzur ve dinginliğin hâkim olduğu türbeler arasında sekizgen mermer havuz bulunur ²³¹.

Muradiye Külliyesi, neredeyse hem Bursa hem de Anadolu'daki son Osmanlı mimari eserlerinin en önemlisi ve en değerlisidir. Sanki şehzadelerin hazin sonlarına dair duyulan

²²⁷ T.C. Bursa Valiliği, “*Muradiye*”, Kültür Turizm Tanıtma Birliği, s. 5.

²²⁸ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 17.

²²⁹ Metin Önal Mengüşoğlu, a.g.m., s. 20.

²³⁰ Reyhan Sarıkaya, Mustafa Kara ile Bursa Gezisi, “*Bilim Ve Sanat Vakfı Dergisi*, Yıl 14, Sayı 58, Mayıs – Eylül 2005, s. 69.

²³¹ T.C. Bursa Valiliği, “*Muradiye*”, Kültür Turizm Tanıtma Birliği, s. 6.

pişmanlığın ve utancın üzerini örtmeye yönelik, can havliyle üretilmiş, göz alıcı olmasına özellikle özenilmiş bir yapılar topluluğudur ²³².

Çınar servi ve çiçek; Anadolu Müslüman kabristanlarının vazgeçilmez unsurlarıdır. Bir açıdan bakıldığında bu türbeler, sanki yeryüzünde ebediyen yaşayacakmış hissine sürükler. Başka bir açıdan bakıldığında da insanın toprak, su, hava ve ateşle yani hayatın dört temel unsuruyla ne kadar yakın akraba olduğunu göstermektedir. Ölülerinin kabri başına bir servi ve ayakucuna çınar ağacı diken medeniyetin kurucuları, geriye kalanlara nasıl da zengin bir çağrışımlar dünyası bırakmışlardır ²³³.

- **Sultan II. Murad Türbesi:** Yaklaşık 17 yaşındayken tahta çıkıp, 1421 yılından 1451'e kadar devletin başında kalan ve bu zaman zarfında yaptığı savaşları hiç kaybetmeyen 2. Murat, devletin topraklarını genişleterek hem Anadolu'da hem de Balkanlar ve Avrupa'da söz sahibi oldu. Vefat eden sultan Bursa'da inşa ettirdiği Muradiye Külliyesi'ndeki camisinin bahçesine gömüldü. 2.Murad'ın hem Arapça hem de Türkçe olarak hazırlattığı vasiyetnamesi, türbe konusu için çok önemlidir ²³⁴.

Vasiyetnamede; Bursa'da gömülü oğlu Alaaddin Ali'ye yakın olarak, ancak ayrı bir mekânda defnedilmesini, bedeninin doğrudan toprağa verilmesini, üzerine yağmur gelecek şekilde türbesinin tavanının açık olmasını, dört köşe olmasını, yan duvarlarının kapalı olmasını, türbesine başkalarının gömülmemesini, Bursa dışında ölecek olursa, Bursa'ya nakledilmesini ve Perşembe günü toprağa verilmeyi istemiştir. Mezarı, oğlu II. Mehmed tarafından isteğine uyularak yapılmıştır ²³⁵.

Onun vasiyeti üzerine türbesinin üzeri açık bırakıldığı. Zaten ömrü boyunca gösterişten hoşlanmayan Sultan 2. Murat, yağmur, kar, çığ, kırağı yağsın, rüzgâr ve güneşten mahrum kalmasın diye böyle istemiştir ²³⁶. Hafızların Kur 'an okuması için de etrafı galerili

²³² Metin Önal Mengüşoğlu, a.g.m., s. 19.

²³³ Metin Önal Mengüşoğlu, a.g.m., s. 20.

²³⁴ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 17.

²³⁵ Fatih Demirhan, Osmanlı Pâdişah Türbeleri (Ottoman Rulers' Tombs), Venedik (Venezia): Dijital Yayıncılık (Digital Publishing) , 2013, s.(p.) 34.

²³⁶ Metin Önal Mengüşoğlu, a.g.m., s. 19.

olarak inşa edilmiştir ²³⁷. Ne var ki bu sadelik arzusuna rağmen ortaya konulan yapı, görenler üzerinde yine de mükemmel bir estetik haz uyandırmaktadır.

Bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla duvar örgüsüne sahip türbenin özellikle kalem işleriyle süslü ahşap saçağı çok muhteşemdir. İçinde hiçbir süslemenin bulunmadığı türbe, 13,45 x 13,45 m. ile 6,90 x 6,90 m. ebadında iç içe geçmiş iki kareden oluşmaktadır, arada 3,25 m. genişliğinde bir galeri vardır. Orta bölüm, hem kaideleri hem başlıkları devşirme dört sütun ve dört paye üzerine sivri kemerlerle oturan tromplu kubbe ile örtülüdür. Kapının bulunduğu duvarla karşısında ikişer, diğerlerinde ise üçer pencere açılmıştır. Doğu kenarında pencereden bozma bir kapı ile girilen Sultan Alaeddin Türbesi vardır. Kare mekânlı bu yapıda II. Murad'ın Alaeddin, Ahmed, Orhan adında üç oğluyla Şehzade Hatun adında bir kızı yatmaktadır ²³⁸.

Lahitin üstü toprakla kaplıdır. Mermer bir eyvandan geçilerek türbeye girilmektedir. Yıldız çivi başı, 12 köşeli yıldızlar ve geometrik süslemelerle bezemeli ahşap saçak şaheser olarak nitelendirilmektedir. Türbenin planı Orhan Gazi ve Sultan I. Murad türbeleriyle aynıdır ²³⁹.

- **Şehzade Ahmed Türbesi:** Muradiye Camii ile II. Murad Türbesi arasında bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğladan inşa edilmiş yapı sekizgen planlıdır. Her yüzündeki üçer sıra pencerenin kemerleri tuğla ile işlenmiştir. Önünde Bursa kemerli bir saçağın koruduğu künde-kari kapı kanatları muhteşemdir ²⁴⁰.

Türbede Şehzade Ahmed, kardeşi Şehinşah, Şehinşah'ın oğlu Mehmed ve Yavuz'un kardeşi Şehzade Korkut gömülüdür. Şehzade Korkut önce Orhan Gazi Türbesi'ne defnedilmiş, daha sonra Şehzade Ahmed Türbesi'ne nakledilmiştir. Türbede yer alan isimsiz iki sandukadan birinin II. Bayezid'in kızı Fatma (Sofu) Sultan'a, diğerinin Şehzade Ahmed'in kızı Kamer Sultan'a ait olduğu kabul edilmektedir islam ansiklopedisi. II Bayezid'in oğullarından olan Şehzade Ahmed ile kardeş ve oğulları için Muradiye Külliyesi'nde Zaviye ile II Murad Türbesi arasında bir yere 1513' te Hassa mimarlarından Alâeddin'e yaptırılmıştır ²⁴¹.

²³⁷ Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 17.

²³⁸ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 197

²³⁹ T.C. Bursa Valiliği, “Muradiye”, Kültür Turizm Tanıtma Birliği, s. 8.

²⁴⁰ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 197

²⁴¹ Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

Duvarları iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş ile örülü olup, tuğla rozetler ve zencirek motifleri ile süslüdür. Türbenin kuzeydeki girişinde dört mermer sütunun taşıdığı bir revak bulunmaktadır. Taban altıgen tuğlalarla, duvarlar ise bordürle sınırlanmış turkuaz renkli altıgen çinilerle kaplıdır. Duvarların bazı bölümleri ve kubbe beyaz badanalı olup, sade kalem işçiliğine sahiptir ²⁴².

Pencerelerin kenarlarıyla pilastırlarda Çin etkisini yansıtan erken klasik dönem İznik çiniciliği ürünü mavi-beyaz dar bordürler yer alır. Mihrab ve tüm, çini kaplı duvar yüzeylerinin üst kısımlarında, çepeçevre oldukça geniş tutulan celi sülüsle yazılı kuşaklar bulunur. Bunların üstleriyle kubbenin içinde kalem işleri bulunmamaktadır ²⁴³.

- **Şehzade Mustafa Türbesi:** Şehzade Mustafa, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğludur. Kanuni Sultan Süleyman ile görüşmek isteyen Şehzade Mustafa, Konya Ereğlisi civarında Kanuni Sultan Süleyman'ın yanına gelir ancak Kanuni Sultan Süleyman tarafından boğularak öldürülür. Bunun üzerine Bursa'ya gönderilerek Muradiye Külliyesi'ne inşa edilen bu türbeye defnedilir ²⁴⁴.

Mustafa-i Cedit Türbesi olarak da bilinmektedir. Sekizgen bir planı olan türbede sekizgen bir kasnak üzerine kubbe oturmaktadır. Duvar örgüsü üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taş şeklinde olup, giriş kapısı mermer sövelidir. Türbenin en önemli özelliği ise duvarlarda kullanılan İznik çinileridir²⁴⁵.

Yapı çini kaplamanın bittiği yerde muntazam bir sekizgene dönüşmekte ve burada sülüsler Ayetü'l- kürsi, Haşr süresinden bazı bölümler ve esma-i hüsnanın yer aldığı yazı kuşağı başlamaktadır. Mekân yedisi alt sırada mermer söveli, yedisi üstte sivri kemerli olmak üzere on dört pencere ile aydınlanmaktadır. Türbenin içinde Şehzade Bayezid'in oğulları Ahmed ve Orhan ile Şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Kadın'a ait sandukalar da bulunmaktadır ²⁴⁶.

²⁴² Doğan Yavaş, (2013), a.g.m., s. 17.

²⁴³ Şeref Erler, a.g.e., s. 33.

²⁴⁴

²⁴⁵ Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²⁴⁶ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 197.

- **Gülşah Hatun Türbesi:** Gülşah Hatun Sultan Mustafa'nın annesi ve Fatih Sultan Mehmed'in eşidir. Kare planlı olan türbin üzeri dışarıdan sekizgen bir kasnağa, içeriden baklava motifli bir kuşağa oturan bir kubbe ile örtülüdür, iki sıra tuğla, bir sıra taş örülerek inşa edilen duvarlar 0.80 metre kalınlığındadır. Duvarlarda altı, kasnakta dört sivri kemerli penceresi bulunmaktadır. Türbenin için iki sanduka mevcuttur ²⁴⁷.

Türbenin giriş (Kuzey) cephesinde, iki yanında mihrabiyeler bulunan büyücek bir taş kapı yer alır. İçeride girişin tam karşısında (güney kenarının orta yerinde) Bursa türbelerinin ayırıcı özelliklerinden olan küçük bir mihrab bulunmaktadır ²⁴⁸. Zemini mermer ve tuğla olan türbede Şehzade Mahmud ile onun oğulları Orhan, Emir ve Musa'ya ait dört mermer sanduka yer alır ²⁴⁹.

- **Mükrime Hatun Türbesi:** II Bayezid'in oğlu Şehzade Şehinşah'ın eşlerinden olan Mükrime Hatun için Muradiye Külliyesi'nin Güney-batı kenarında yer alan türbenin 1515 (veya 1517) te yaptırıldığı sanılmaktadır ²⁵⁰.

Bir sıra taş ve üç sıra tuğladan yapılmış bina revaklı girişe sahip kare mekânlı, yüksek sekizgen kasnağa oturan kubbeli ve on iki penceresidir. Zeminden tromplara kadar duvarlarda, üç sıra mukarnaslı mihrabın tepeliği ve pencerelerin alıntıklarında zengin rumi-palmet tezyin atı ve künde-kar'i kapı kanatları vardır. Mihrap üzerinde dairevi ve dilimli madalyonlarda çeşitli ayetler ve esna-i hüsnanın bir kısmı yer almaktadır ²⁵¹.

- **Şehzade Mahmud Türbesi:** Sultan Mahmud II. Bayezid'in oğludur. Türbe, annesi Bülbül Hatun tarafından Abdullah oğlu Ali ve Sultan Şahoğlu Üstad Yakub'a inşa ettirilmiştir ²⁵². Bir sıra kesme taş ve üç sıra tuğla duvardan yapılmış Bursa kemerli, mermer revaklı,

²⁴⁷ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²⁴⁸ Engin Yenal, Muradiye Türbeleri, “*Bursa'da Zaman Dergisi*”, Sayı V, Ocak 2013, s. 28.

²⁴⁹ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁵⁰ Engin Yenal, a.g.m., s. 28.

²⁵¹ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁵² Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

kubbeli sekizgen bir mekândır. Çini, kalem işi ve malakari süsleme açısından çok zengin olan iç mekân 2,90 m. yüksekliğe kadar firuze ve lacivert altıgen çinilerle kaplıdır ²⁵³.

- **Ebe (Gülbahar) Hatun Türbesi:** Kitabesi olmayan bu türbenin II. Mehmet'in ebesine ait olduğu bilinmektedir ²⁵⁴. Baldaken planlı olup Saraylılar Türbesi gibi bunun da etrafı açıktır. Moloz taştan, kenarları 4,46 m. olan kare kaide üzerinde O, 78 x O, 78 m. ebadındaki ayaklar bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla, sivri kemerler ise bir sıra kesme taş, üç sıra tuğladandır ²⁵⁵.

- **Gülruh Hatun Türbesi:** II. Bayezid'in eşlerinden olan Gülruh Hatun'un 1527'de yaptırıldığı sanılan türbesi, külliye'nin Güney-batısında diğer eş Şirin Hatun Türbesi'nin yanında bulunmaktadır ²⁵⁶.

Duvarlar bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile örülmüştür. Mermer bir revakla girilen kare mekân aşağıda sekiz, yukarıda dört olmak üzere on iki pencere ile aydınlanmaktadır ²⁵⁷. Stalaktitli trompları olan türbenin iç kısmında renkli kalem işçiliği ile yapılmış arabeskler ve ayetler sonradan kireç ile badanalanmış, sade kalem işçiliği ile süsler yapılmıştır. Türbeni batı ve kuzey duvarlarında ufak gömme dolaplar vardır. Türbe içinde Gülruh Sultan (1502), kızı Kamer Sultan (1520), oğlu Osman'la (1512) kızı Fatma'ya (1522) ait mermer sandukala bulunmaktadır ²⁵⁸.

- **Şirin Hatun Türbesi:** Şirin Hatun Türbesi, Gülruh Sultan Türbesi'nin sağındadır. Bu türbede, II. Bayezid'in eşi ve Şehzade Abdullah'ın annesi Şirin Hatun'un mezarının yanı sıra, gelini Ferahsah ve torunu Aynışah'ın da mezarları bulunmaktadır. Şirin Hatun

²⁵³ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁵⁴ Şeref Erler, a.g.e., s. 33.

²⁵⁵ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁵⁶ Engin Yenal, a.g.m., s. 28.

²⁵⁷ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁵⁸ Bursa Alan Başkanlığı, “Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

Türbesi, avlunun kuzeybatısındaki sonuncu türbedir. 15. yüzyıl sonlarında inşa edilen Şirin Hatun Türbesi, bitişiğindeki Gülruh Sultan Türbesi gibi kare planlıdır ²⁵⁹.

Kare planlı, yüksek sekizgen bir kasnağa oturan tromplu kubbeli yapının duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile işlenmiştir. Kare iç mekân aşağıda sekiz, yukarıda dört olmak üzere on iki pencere ile aydınlanır. Kalem işi süslemeleri ve yazı kuşağı Mükrim Hatun Türbesi ile tamamen aynıdır. Türbede II. Bayezid'in kadını Şirin Hatun, Şehzade Abdullah'ın kızı Aynışah ve karısı Ferahşah Hatun gömülüdür ²⁶⁰.

- **Hüma Hatun Türbesi:** Murad'ın eşlerinden olan Fatih'in annesi Hüma Hatun için Muradiye Külliyesi'nin güneydoğu ucunda 1449'da yaptırılmıştır. Almaşık duvarlı, dışta kenarları yaklaşık 4.25 m olan altıgen planlı türbeye kuzey kenarında duvar yüzeyinden taşırılan iki yanında mihrabiyeler bulunan bir taç kapıdan girilmektedir ²⁶¹.

Üzeri kurşun kaplı bir kubbeye örtülmüştür. Girişte ufak bir eyvan bulunmaktadır. Duvarları iki sıra tuğla, bir sıra taş ve arada bir dikey tuğla kullanılarak örülmüştür. Türbede Hüma Hatun'dan başka bir sanduka daha bulunmaktadır ²⁶².

- **Saraylılar Türbesi:** Muradiye külliyesinde Muradiye Camisi'nin güneydoğusunda 15. yüzyılda yapıldığı düşünülen türbedir. Kare planlı türbenin üzeri birbirine sivri kemerlerle bağlanan sekiz ayağın taşıdığı sivri bir külahla örtülüdür. Türbenin yapımında taş ve tuğla kullanılmış, zemini yerden 1 metre yükseltilerek kare tuğlalarla kaplanmıştır. Türbe içinde tam olarak kime ait olduğu bilinmeyen iki sandukanın saray kadınlarının olduğu düşünülmektedir ²⁶³.

²⁵⁹ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²⁶⁰ Doğan Yavaş, (2006), a.g.e., s. 198.

²⁶¹ Engin Yenal, a.g.m., s. 28.

²⁶² Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

²⁶³ Bursa Alan Başkanlığı, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

6.68 X 6.68 m boyutlarındaki sekinin köşelerindeki “L” biçimli dört ayağın arasında yer alan dört (toplam sekiz) ayağa oturtulan; küb’e yakın biçimdeki çardak, sekiz yüzlü piramidal bir külâhla örtülmüştür. Bu biçimleniş ise Yeşil civarında 1414’te yapılan Devlet Hatun Türbesi’ni (dolayısıyla da Selçuk kümbetlerini) çağrıştırmaktadır ²⁶⁴.

f) II. Murad Külliyesinin Vakıf Gelirleri: Camide Müslüman halkın ibadet ve diğer sosyal ihtiyacına yönelik hizmet sunulurken, hamamda da halkın temizlik ihtiyaçlarına cevap veriliyordu. İşte bu binalardaki faaliyetlerin sürdürülebilmesi için bol miktarda nakdi gelire ihtiyaç duyulacağı açıktır. II. Murad da bu niyetle I. Murad zamanında Osmanlı topraklarına katılmış olan Karasi Sancağı’nın Edremit bölgesinin önemli bir kısmını ve Manyas Kazasının da bir kısmını külliyesine vakfetmiştir ²⁶⁵.

Bursa’da Hamam-ı Cedit (Tavukpazarı Hamamı), İne Bey Hamamı aşağısında yol üzerinde karşılıklı 22 dükkân vakıf geliri olarak vakfedilmiştir ²⁶⁶. Yine Bursa’da vakfedilen köyler arasında başlıca Akçasaz / Yeniye, Ayaş / Abaş Arkı Tarlası, Balıklagu, Bülecekağaç, Çalık Halik Umurbey Tarlası, Efendi Tarlası, Emre Köyü, Göbel Köyü, Hatunili Divani, Kemer, Sarı Zekarya Tarlası, Tepecik, Yenice Köy, Keçiler, Beyköy, Aydın, Göçbeglü (33 – 44 nefer), Kayasallur (65 hane, 40 mücerred, 1- 38 nefer – 28 nefer), Kürekçıyan-ı nehr-i Giresun (44 hane) arasında yer almaktadır ²⁶⁷.

II. Murad Vakfı’nın Bursa’da yapılmış olan külliyesi, selâtin vakıfları içerisinde en büyüklerinden birisidir. Nitekim vakfın H.1017/1608 yılına ait cârî gelirleri 840.191 akçe olarak gerçekleşmiştir³⁰. Vakıf mülkleri içerisinde en fazla gelir yaklaşık 300.000 akçe ile Bursa’da bulunan Muradiye Çarşısı’ndaki dükkânlardan gelmektedir. Vakfın diğer gelirleri ise mukataa şeklinde işletilen sahalardan elde ediliyordu. ²⁶⁸.

Sultan II. Murad Vakfı için Edremit bölgesinin önemi büyüktür. Zira H. 937/1530 tahririnde Edremit bölgesindeki bütün vakıfların toplam gelirleri 257.969 akçedir³⁴. Edremit Kazası’nda tek başına 190.333 akçelik geliri ile Sultan II. Murad Vakfı, bölgenin tüm

²⁶⁴ Engin Yenal, a.g.m., s. 28.

²⁶⁵ Sezai Sevim, Muradiye Külliyesi’nin Vakıf Gelirleri, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı V, Ocak 2013, s. 38.

²⁶⁶ Sezai Sevim, a.g.m., s. 38.

²⁶⁷ Raif Kaplanoğlu, Tahrir Defterlerine Göre Sultan II. Murad’ın Bursa Vakıf Köyleri, “*Sultan II. Murad Ve Dönemi*”, Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa: Gaye Kitapevi, 2015, s. 504 – 508.

²⁶⁸ Ahmet Köç, Sultan II. Murad Vakfı’nın Edremit Mukataaları (1530-1641), “*OTAM*”, Sayı 30, 2011, s. 49.

gelirlerinin %73,7'sini tek başına topluyordu. Görüldüğü gibi selâtin vakıfları arasında Sultan II. Murad Evkafı'nın malî büyüklüğü, Edremit bölgesindeki önemini ortaya koymaktadır ²⁶⁹.

Sultan II. Murad Vakıflarının Edremit'te bulunan gelirlerinin büyük bir kısmı üretim ağırlıklıdır. Toprak tasarruf eden vakfın, bu arazileri üzerinde tarımsal faaliyetlere izin verdiği görülmektedir. Üretim alanları içerisinde bahçe bağ, çiftlik, tarla, mezra ve köy (karye) olarak ifade edilen alanlar vardır. Tarım işletmeleri olarak belirtilen alanlar içerisinde köy, diğer adıyla pek çok karye bulunması dikkat çekicidir ²⁷⁰.

Edremit Kazası, her ne kadar sadece kendi adıyla bilinen Edremit Nahiyesi hudutlarıyla hem-hudut ise de gerek nüfus ve gerekse coğrafi saha açısından büyük önem taşır. XVI. yüzyılın Edremit Kazası, bugün ilçe hüviyetindeki üç idarî birimin coğrafi alanını da içinde bulundurmaktadır ²⁷¹.

Sultan II. Murad'ın Bursa'da Muradiye semtinde yaptırdığı külliye gelir olsun gayesiyle vakfettiği birçok yer vardır. Bu vakıfların içinde, XVI. yüzyılda batı-Anadolu'nun kalabalık yörük cemaatlerinden olan "Söğüd Yörükler"nden 8 gruplar da yer almaktadır. Söğüd Yörüklerinden bir kısmı küçük topluluklar Karasi Sancağı topraklarında yaşamaktadırlar. Karasi Sancağı'nda yaşayan II.Murad'ın cemaat-i müteferrikasının, ikinci tahrir sırasında bir kısmı şehirlere yerleşmiş ve geriye kalan bir kısmı ise halen konar-göçer hayat tarzı içinde yaşamaktaydılar. O sebeple, II.Murad'ın yörüklerini üç parça halinde göstermek yerinde olacaktır. Şehirlere yerleşmiş olanlar 47 hane, köylere yerleşmiş olanlar 2279 hane ve 3 mücerred 9, halen konar-göçer olarak yayla ve kışlalarda yaşayanlar ise 366 hane ve 2 mücerred miktarında idi. Bu cemaatin yerleşik hayata geçerken en fazla tercih ettiği şehir Ayazmend, en fazla tercih ettiği köyler ise Edremit nahiyesi ve Ayazmend nahiyesinin 10 köyleri idi. Böylelikle toplam nüfusları 2651 hane ve 5 mücerred olduklarını söyleyebiliriz.

Bu vakıf cemaati içinde bulunan toplulukların isimleri şöyle idi; Cemaat-i Sarraclar, Temürtaş, Otamış, Kara Halefler (Söğüd Yörügüdür), Musacalar (Söğüd Yörügüdür), Köleler, Kemanci, Yörügân-i Okcılar, Gençlü, Ayferler, Filanci, Kabakulak, Gök Musalar ve Yakublar cemaatleri ²⁷².

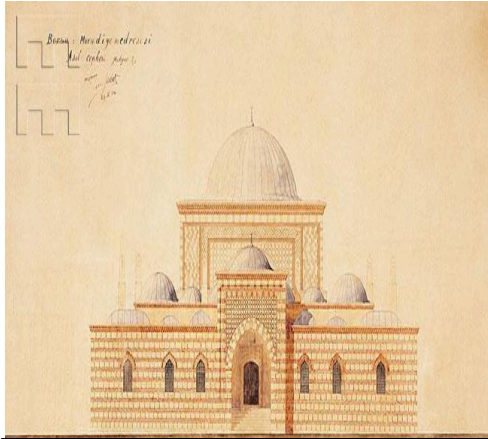
²⁶⁹ Ahmet Köç, a.g.m., s. 49.

²⁷⁰ Ahmet Köç, a.g.m., s. 50.

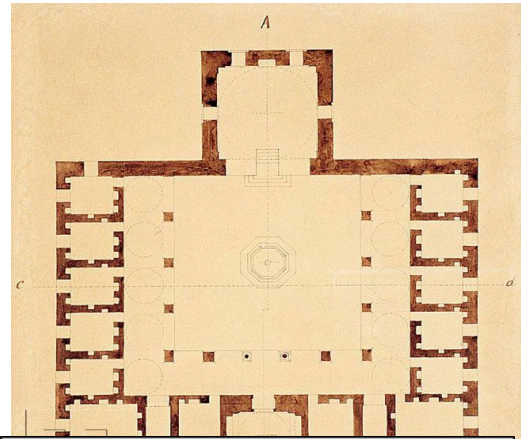
²⁷¹ Sezai Sevim, a.g.m., s. 39.

²⁷² Sezai Sevim, a.g.m., s. 39.

g) Muradiye Külliyesine Ait Şekiller:

*Bursa Muradiye Külliyesi
Medresesi*

*Bursa Muradiye Külliyesi Medresesi
Planı*

SONUÇ

Sonuç değerlendirmesine baktığımızda çalışma boyunca şunu çok net olarak ortaya koyabilme imkânına sahip olduk. Çalışmamız 14. Yüzyıl ile beraber başlayan ve 17. Yüzyıla kadar ağırlıklı olarak devam eden Bursa'daki Osmanlı Hanları, Bursa'nın tarihsel süreç içinde ne denli gelişim içinde olduğunu ve bu gelişimlerin Bursa kentinin sosyoekonomik ve sosyokültürel olarak katkıları nasıl bir yükümlülükte olduğunu görmekteyiz. Türk – İslam mimarisinde şehir olgusu tanımlanırken şehirler genelde bir cami, bir bedesten bir han veya bir imaret etrafında gelişmektedir. Klasik Osmanlı Döneminden başlayarak Modernleşme sürecinde ve Cumhuriyet Döneminde de devam eden Bursa kent mimarisi bahsedilen Türk – İslam mimarisindeki şehir tanımına çok uygun şekilde planlanmıştır.

Bursa'nın Osmanlı Devleti ile parlayan ekonomisi sadece Bursa'da kalmamış ve tüm imparatorluk topraklarında parlayan bir yıldız gibi olmuştur. Şüphesiz Bursa'nın bu denli gelişmesinde bir başkent olması, padişahların hep gözünde bir değer olması, birçok devlet adamının Bursa'da yetişmesi, Bursa'nın ilim ve kültür merkezi olması, köklü bir tarihsel sürece sahip olması ve şüphesiz de imparatorluğu İstanbul'dan sonra Anadolu ile Rumeli arasında bir bağlantı köprüsü işlevine sahip olması gelmektedir. Ayrıca Bursa 16. Yüzyıldan sonra, devletin İran ile yaşadığı ipek ticareti sonucunda bir ipek üretimi merkezi haline gelmiş ve bu durum da Bursa'yı bir kez daha parlayan yıldız yapmıştır.

Yine Bursa'da külliylere, vakıflara veya şahıslara ait olan hanlar Bursa'nın adeta bir ekonomik açıdan can damarı haline gelmiştir. Bursa kent sınırı içinde gördüğümüz birçok han bugün bile ayakta ve restorasyon çalışmaları sonunda işleme açılmıştır. Bu yapılardan bazıları şahıslara devredilirken bazıları da Bursa Büyükşehir Belediyesi ve bazı yerel işletmeciler tarafından hem Bursa halkına hem de Bursa'ya gelen yerli ve yabancı turistlere hizmet vermektedir. Bu yapılar ziyaretçilere keyifli dakikalar sunarken bir taraftan da Bursa'nın Osmanlı Devleti tarihi içinden farklı mekânlar algısı ile farklı tarihsel keyifler vermektedir. Bu açıdan Bursa Hanlarının değeri Osmanlı Klasik Dönemden başlar ve günümüze kadar devam etmektedir.

Bursa'daki Sultan Külliyelerinin değerlendirilmesine bakıldığında şunu da çok açık bir şekilde söylemek gerekir. Bursa 1326 yılında fethedildikten sonra hızla Türk – İslam Mimarisi ile özdeşleştiğini ve buna Osmanlı Devleti'nin ilk altı padişahından beş padişahının çok da önemli katkılarının olduğunu ve kendilerinin de bizzat külliye yaptırdıklarını görmekteyiz. Burada Osman Gazi'nin külliye yaptıramamasındaki temel etkeni de belirtmeliyiz. Osman Gazi'nin Bursa'nın fethedilmesine ömrü yetmemiştir. Bundan dolayı da külliye yaptıramamıştır. Ancak kendi neslinden sonra gelen padişahlar ve hanedana mensup olanlar Osman Gazi'nin anısına hatıra Bursa'da bu külliyelerde ve diğer vakıf eserlerinde birçok eser bıraktırmışlardır.

Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murad'ın Bursa'da yaptırmış olduğu beş Sultan Külliyesi Bursa ile özdeşleşmiştir. Geri kalan diğer padişahların adına bir külliye Bursa'da yoktur. Ancak bu bize Bursa'nın dışlandığı anlamını vermez. Geri kalan padişahlar bu külliyelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için her şeyi düşünmüşler ve geliri için de birçok vakıf bağışı yapmışlardır. Bu eserler tamamen vakıf olup herkese açık haldedir ve eğitiminden sağlığa, ticaretten yemek ihtiyacının karşılanmasına dair her şey düşünülerek

inşa edilmiştir. Bu vakıfların devam edebilmesi için de birçok vakfiye / vakıfname düzenlenerek her bir ayrıntı çok net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu detaylı hukuk düzenlemesi ile külliye 20. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Hatta İstanbul'dan bu külliyelerin devam etmesi için belirli aralıklarla Bursa Kadısına bildirimler gelmektedir.

Bursa'da kurulan ilk külliye olan Orhan Külliyesi Bursa kent surları dışında inşa edilen külliye'dir. Külliye'ye ait birçok birim ile günümüzde de ayakta durmakta ve Bursa'nın tarihsel bir değeri olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Murad Külliyesi ise Bursa kent merkezinin batısında kurulmuş ve bu külliye'den sonra Bursa'nın gelişimi artık batıya doğru açılmıştır. Bu durum ise yeni yerleşimlerinin açılmasına yol açmıştır. Yıldırım Külliyesi ise Bursa'nın doğusunda inşa edilmiştir. Bir tarafta batıya doğru bir tarafta da doğuya doğru gelişen bir Bursa görmekteyiz. Bunun neticesi ise bize Bursa'nın çok kısa süre içinde hızla geliştiğini ve nüfusunun arttığını göstermektedir. Yeşil Türbe ise sadece Bursa'daki külliyelerden değil Türk – İslam Mimarisindeki en farklı külliye'dir. Bunun nedeni Çelebi Mehmet'in Fetret Devrine son vermesi ile devleti yeniden ayağa kaldırmasından kaynaklanmaktadır. Çelebi Mehmet devleti ayağa kaldırdığı için kendine atfen daha önce hiç görülmemiş bir eser bırakmak ister ve bu eser de Yeşil Külliyesidir. Buradaki temel özelliklerden biri Çelebi Mehmet ölmeden önce kendi türbesini yaptırmıştır. II. Murad Külliyesi ise adeta bir açık hava türbesi ile özdeşleşmiştir. Burası birçok Osmanlı Hanedanına ve birçok devlet adamına sahip kabristan niteliğindedir ve Muradiye semti ile özdeşleşmiştir.

Osmanlı Sultan Külliyesi şehrin farklı farklı inşa edilmiş ve farklı mimari özellikler taşımaktadırlar. Ancak bütün külliyelerin ortak özellikleri de vardır. Bunların başında vakıf olmalarıdır. Ayrıca burada insan faktörü temele alınmıştır. Yoksul insanların tüm ihtiyaçlarının giderilmesine kadar birçok özellikler burada yer almaktadır. Bu geleneksel yapı yüzyıllar boyunca Bursa'da devam etmiştir. Günümüzde bu yapılar tüm özelliklerini korumaktadırlar ve belirli restorasyon çalışmaları sonunda hanlarda olduğu gibi yerli ve yabancı turistlerin ziyaretine açılmıştır. Bazı külliye birimleri kültür merkezi olarak işletilmektedir, bazı birimler ise şahıslar veya yerel yönetimler tarafından da işletilerek ki bunlar daha çok hanlardır, bunlar da gelir getirmektedir.

Son olarak bu çalışma sürecinde bana yardımlarını hiç esirgemeyen Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yar. Doç. Dr. Kamil DOĞANCI hocama, Uludağ Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin tüm personellerine, Hanlarda ve Külliyelerde çalışan, görevli olan herkese saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

AKKILIÇ, Yılmaz, “*Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*”, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003

ASLANAPA, Oktay, “*Osmanlı Devri Mimarisi*”, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1986

ATMACA, Cengiz - TÜRKMEN, Selen, (Ya.)/ Aykut Alp Ersoy (Yön.), “*Kayıp Hazinelelerin İzinde*”, Pabrika Film (Yap.), 2014 Ankara

BAĞBANCİ, Özlem Köprülü, Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreci, “*Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*”, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1997

BAĞBANCİ, Bilal – Özlem K. BAĞBANCİ, “*Bursa Hanlar Bölgesi’nde Yer Alan Hanlar, Bedesten Ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi*”, Deprem Sempozyumu, Kocaeli, 123-25 Mart 2005

BAYKAL, Kazım, “*Bursa ve Anıtları*”, İstanbul: T.A.Ç. Vakfı Yayınları, 1982

BURSA ALAN BAŞKANLIĞI, “*Bursa ve Cumalıkız: Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*”, Unesco Adaylık Başvuru Dosyası

BURSA ARAŞTIRMALARI MERKEZİ / I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi, “www.bursaarastirmalarimerkezi.org”, (ET: 10. 07. 2016)

BURSA, “<http://www.bursa.com.tr/apolyont-han-2-26794.html>”, (ET: 01.07. 2015)

BURSA “<http://www.bursa.com.tr/bursanin-tarihi>”, (ET: 20.08.2015)

BURSA, “<http://www.bursa.com.tr/kubbeli-han-361.html>”, (ET: 04. 07. 2015)

BURSA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ, “<http://www.bursa.bel.tr/fidan-han--sahaflar-carsisi--olarak-yeniden-canlanacak/haber/1723>”, (ET: 03. 07. 2015)

BURSA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ, “<http://www.bursa.bel.tr/eskisehir-hani-gercek-kimligine-kavusuyor/haber/1582>”, (ET: 02.07. 2015)

BURSA TARİHİ ÇARŞI VE HANLAR BİRLİĞİ, “<http://btch.org.tr/page/?p=icerik&q=galle-han&id=12>”, (ET: 03. 07. 2015)

CANTAY, Gönül, “Osmanlı Dönemi Külliyesi”, “*Osmanlı*”, Cilt. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000

CELÂL, Hasan, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine, “*Genel Türk Tarihi*”, Cilt 5, Ed: Ali Birinci, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005

CEZAR, Mustafa, “*Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*”, İstanbul: M.S.Ü Yayını, 1985

CENGİZ, İsmail, Fotoğraflarda Bursa’nın Kentsel Gelişimi, “*Bursa’da Yaşam Dergisi*”, Ekim 2011

ÇAKICI, Sermin, “Bursa Tarihi Ticaret Merkezi’ndeki Sürekli Dönüşüm Örneği: Yeni Galle Pazarı Hanı Ve Yakın Çevresi”, *24.Uluslararası Yapı Ve Yaşam Kongresi Dönüşüm, Yaşama Ve Mekâna Etkileri*, 05-07 Nisan 2012, Bursa: Bursa Mimarlar Odası, 2012

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Küllîye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, 2002

DEMİRALP, Yekta, “*Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300 – 1500)*”, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999

DEMİRHAN, Fatih, “*Osmanlı Pâdişah Türbeleri (Ottoman Rulers’ Tombs)*”, Venedik (Venezia): Dijital Yayıncılık (Digital Publishing), 2013

DOĞANCI, Kamil, Bithynia Tarihi I Bithynia Krallığı (M.Ö 297-M.Ö74, “*Bursa Defteri Dergisi*”, Aralık 2003

DÜNDAR, Mustafa, “<http://www.mustafadundar.gen.tr/apolyont-han-esnafı-dundarı-agırladı/>”, (ET: 01.07. 2015)

ERLER, Şeref, “*Bursa’da Eski Eserler-Eski Şöhretler-Bursa Surları*”, Köprüleri ve Ekonomisi, Bursa: Öz Kardeşler Matbaası, 1968

Eski Bir Dost... Eskişehir Hanı, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı 9, Yıl 3, Ocak 2014

EYİCE, Semavi, “Bâli Bey Hanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt VI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt V, 1992

EYİCE, Semavi, “Koza Hanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXVI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002

Galle (Tahıl) Han, “*Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları*”, Bursa: Eylül 2009

GÜNAY, Nilüfer Alkan, “15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, *U.Ü Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 11

GÜNDOĞAN, Seyit, “Eskişehir Han Butik Otel Oldu”, *Olay Gazetesi*, 20 Mayıs 2015

GÜRAN, Ceyhan, “*Türk Hanlarının Gelişimi Ve İstanbul Hanları Mimarisi*”, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978

İNALCIK, Halil, Bursa, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt VI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992

İNAN, Kenan, Bedestenlerin Türk Ticari Mimarısındaki Yeri Ve Trabzon Bedesteni, “*OTAM Dergisi*”, Sayı 7, 1996

KARAKAYA, Enis, İpek Hanı, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XXII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000

KAPLANOĞLU, Raif, “*Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*”, Bursa: Yenigün Yayınları, 1994

KAPLANOĞLU, Raif, Tahrir Defterlerine Göre Sultan II. Murad’ın Bursa Vakıf Köyleri, “*Sultan II. Murad Ve Dönemi*”, Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa: Gaye Kitapevi, 2015

KOMİSYON, “*Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*”, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011

KÖÇ, Ahmet, Sultan II. Murad Vakfı’nın Edremit Mukataaları (1530-1641), “*OTAM Dergisi*”, Sayı 30, 2011

MENGÜŞOĞLU, Metin Önal, Muradiye Türbedarı: Çınar, Servi Ve Çiçek, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı V, Ocak 2013

OĞUZOĞLU, Yusuf, “*Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler*”, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 6-10 Nisan 1987, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987

ÖCALAN, Hasan Basri, Sultan I. Murad’ın İmaret Vakıfları, “*Bursa’da Yaşam Dergisi*”, Aralık 2008

ÖDEKAN, Ayla, Külliye, “*Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*”, Cilt II, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997

ÖZCAN, Besim, Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855), “*Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*”, Sayı: V, 1990

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt I, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1997

PAY, Salih, Osmanlı Külliyyelerinde Yönetim (Bursa İvaz Paşa Külliyesi Örneği), “*Uludağ “Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”*”, Sayı 9, 2000

PEKER, Ali Uzay, Bursa Yıldırım Bayezid Külliyesi, “*Tasarım Merkezi Dergisi*”, Temmuz – Ağustos 2007

RAMAZANOĞLU, M. Gözde, 16. Yüzyılda Osmanlı Külliyyeleri, “*Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*”, Cilt 17, Sayı 3, 2008

SARIÇAM, İbrahim, - ERŞAHİN, Seyfettin, “*İslam Medeniyeti Tarihi*”, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013

SARIKAYA, Reyhan, Mustafa Kara ile Bursa Gezisi, “*Bilim Ve Sanat Vakfı Dergisi*”, Yıl 14, Sayı 58, Mayıs – Eylül 2005

SEVİM, Sezai, Muradiye Külliyesi’nin Vakıf Gelirleri, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı V, Ocak 2013

SEVİM, Sezai, Üsküp Kapan Hanı, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı 4, Ekim 2012

SEVİM, Sezai, Yıldırım Bayezid’in Vakıfları Ve Bursa’ya Etkisi,” *Sultan Yıldırım Bayezid Han Ve Dönemi*”, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Gaye Kitapevi, 2013

SULTAN ÇARŞILARI - 600 yıllık hasrete son... - Kütahya Han, “*Bursa’da Zaman Dergisi*”, Sayı 1, Yıl 1, Ocak 2012

SUNAY, Serkan, Bursa Bali Bey Hanı, “*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*”, Sayı 47, Cilt I, 2007

ŞAHİNALP, Mehmet Sait – Veysi, GÜNAL, Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon Ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi, “*Milli Folklor Dergisi*”, Yıl 24, Sayı 93, 2013

TANMAN, Mehmet Baha, Emir Han, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995

TAŞ, Çiğdem, “*Bursa Keşif Rehberi*”, I. Baskı, Ed. Selahattin Yolgiden vd., İstanbul: T.C. Bursa Valiliği Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2014

T.C. Bursa Valiliği, “*Muradiye*”, Kültür Turizm Tanıtma Birliği

TEKELİ, İlhan, Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm, “*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*”, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987

TEKİN, Oğuz, “*Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Osmanlı Tarihi*”, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988

YALÇINER, Uğur G., Han, “*Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*”, Cilt II, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997

YAVAŞ, Doğan, Bursa I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi, “*Bursa'da Yaşam Dergisi*”, Aralık 2008

YAVAŞ, Doğan, Hüdavendigâr Külliyesi, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XVIII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998

YAVAŞ, Doğan, Muradiye Külliyesi, “*Bursa'da Zaman Dergisi*” Sayı V, Ocak 2013

YAVAŞ, Doğan, Murâdiye Külliyesi, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006

YAVAŞ, Doğan, Orhan Gazi Külliyesi, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XXXIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007

YAVAŞ, Doğan, Pirinç Hanı, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XXXIV. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007

YAVAŞ, Doğan, Yıldırım Külliyesi, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*”, Cilt XLIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013

YEDİYILDIZ, M. Asım, Yıldırım Külliyesi (İmaareti), “*Sultan Yıldırım Bayezid Han Ve Dönemi*”, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Gaye Kitapevi, 2013

YENAL, Engin, Sultanlar Kenti Bursa, “*Akdeniz'de İslâm Sanatı Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*”, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000

YENAL, Engin, Muradiye Türbeleri, “*Bursa'da Zaman Dergisi*”, Sayı V, Ocak 2013

YENAL, Engin, “*Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa*”, Cilt I, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi Yayınları, Yıl, 2013

YENEN, Zekiye, “*Vakıf Kurumu- İmarat Sistemi- Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkleri*”, İTÜ, Fen Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987

YILDIRIM, Fahri, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Cilt I. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014

YÜCEL, Erdem, “Bursa Yeşil Külliyesi”, <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/144/1722.pdf>, (E.T: 09.09.2015)